

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

Роза Ниёзметова

**ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЯНГИ
ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИ ЎҚИТИШ
МАСАЛАЛАРИ**

(қайта ишланган, тўлдирилган 2-нашри)

Тошкент-2010

74.268.0(5Ўзб) Н55

Ниёзметова Роза.

Ўзбек тили дарсларида янги ўзбек адабиётини ўқитиш масалалари / Р.Ниёзметова; масъул муҳаррир Р.А.Йўлдошев; ЎзР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика ун-ти. қайта ишланган, тўлдирилган 2-нашри. - Т. : Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. - 112 б.

Мазкур методик қўлланма таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили ўқитувчилари, филология факультети талабалари, аспирант ва илмий изланувчиларга мўлжалланган.

Муаллиф: Низомий номидаги ТДПУ Ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш методикаси кафедраси доценти, педагогика фанлари доктори Р.Х.Ниёзметова

Масъул муҳаррир:

Р.А.Йўлдошев

педагогика фанлари номзоди

Тақризчилар:

Б. Тўхлиев.

*филология фанлари доктори,
профессор*

Қ.Хусанбоева

педагогика фанлари доктори

Ушбу методик қўлланма Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университетининг 2009 йил 29 декабридаги Илмий кенгаши йиғилишида нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-06-277-1

ББК 74.268.0(5Ўзб)

№ 185-3510/2010

© Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010 й.

КИРИШ

Бугун мустақил Ўзбекистонимиздаги таълим тизимида жиддий янгилашлар амалга оширилмоқда. Ушбу янгилаш ва ўзгаришларнинг бош мақсади баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишдир. Бу мақсад жамиятимиз олдида юзага келган ниҳоятда кучли ижтимоий эҳтиёж замирида туғилди. Зеро, аввалги таълим тизими ва шаклланган амалий тажрибалар ана шу эҳтиёжни тўла қондира олаётгани йўқ эди. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да бунинг туб сабаблари очиб берилди: «Кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислохотлари талабларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг моддий-техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги; сифатли ўқув-услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги, таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги кадрлар тайёрлашнинг мавжуд тизимидаги жиддий камчиликлар сирасига киради»¹.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонунининг қабул қилиниши мамлакатимизда яшаётган ўзга миллат вакиллари фарзандларининг ўзбек тилини яна ҳам самаралироқ ўрганишларини шарт қилиб қўйган бўлса, янги ижтимоий-иқтисодий шароитларда, «Таълим тўғрисида»ги Қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинган ва жорий этишнинг учинчи сифат босқичига ўтилган ҳозирги даврда кадрларнинг давлат тилини пухта билишларини таъминлаш, миллий маънавият ва миллий ғоя соҳиблари этиб тарбияланишига эришиш зарурияти янада муҳим шарт қилиб белгиланди. Шу боисдан барча ўқув фанлари қатори давлат тили билан боглиқ ўқув фани мазмунини ислоҳ қилиш, унинг мазмунини таълим талабларига, ахлоқий, эстетик, маърифий, маънавий тарбияга, миллий мафкурага ва миллий ғояга монанд қайта ишлаб чиқиш ҳамда янгилаш вазифалари илгари сурилди.

Жамиятимиз равнақи, ҳаётимиз истиқболи, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш, уларнинг давлат тилини касб тақозо этадиган даражада эгаллашларига эришиш муаммосининг муваффақиятли ҳал этилишига боглиқдир. Ўзбекистон Республикасининг «Кадр-

¹ Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., 1997. 36-бет.

лар тайёрлаш миллий дастури» Қонуни таълим-тарбия тизимида узлуксизликни таъминлашга қаратилган бўлиб, ёшларнинг умумий маданиятини юксалтириш, уларни жамият, давлат, оила олдидagi ўз бурчи ва масъулиятини чуқур англайдиган кишилар сифатида вояга етказиш мақсадини кўзлайди. Ушбу мақсад «Дастур»да шундай кўрсатилади: «Мазкур дастурнинг мақсади — таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишди»¹. Ушбу мақсадни амалга ошириш билан боғлиқ вазифалар қаторида «таълим олувчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг ва маърифий ишларнинг самарали шакллари ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш»нинг² алоҳида таъкидланганини эслаш жоиз. «Дастур»да кадрлар тайёрлаш миллий моделини белгилашда ШАХС биринчи ўринга қўйилган. «Шахс таълим хизматларининг яратувчиси сифатида тегишли малака даражасини олгач, таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатади ва ўз билими ва тажрибасини ўргатишда иштирок этади»³.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек тилини, ўз навбатида ўзбек тили дарслари таркибида янги ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини ислоҳ қилиш «Таълим тўғрисида»ги Қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг тақозосидир.

“Янги ўзбек адабиёти” атамаси бизда баъзан “XX аср адабиёти” истилоҳининг синоними, баъзида “жадид адабиёти” атамасининг муқобили тарзида қўлланилади. Ҳолбуки, ушбу атама миллат адабий тафаккуридаги тамомила ўзига хос хусусиятларга эга бўлган янги даврни ифода этиб, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бугунги кунларимизгача бўлган замонавий оралиқда яратилган миллий адабиёт намуналарини англатади”⁴.

Демак, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда янги ўзбек адабиёти намуналарини ўрганишнинг методик асосларини ўқув режаси, дастурлар, дарсликлар ва методик адабиётлар, фан соҳасидаги ютуқлар ташкил этади. Ўқув дастури ва дарсликларнинг такомиллашуви билан таълим шакли ва мазмуни ҳам ўзгариб, мукамаллашиб боради.

1 Кадрлар тайёрлаш миллий дастури // Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997. — 39-б.

2 Уша асар. 39-б.

3 Уша асар. 42–43-б.

4 Қозоқбой Йўлдош. Ёниқ суз. Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2006. -171-б.

1-БОБ

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЎРГАНИЛАДИГАН АДАБИЙ МАТЕРИАЛЛАР МАЗМУНИНИ БЕЛГИЛАШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АСОСЛАРИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА АДАБИЙ МАТЕРИАЛЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаб ўқувчиси учун ўзбек адабиёти бўйича бадиий асарлар ёки асарлардан парчалар ажратиш ўта масъулиятли иш. Рус ва бошқа халқлар маданияти, адабий мероси, маънавияти руҳи билан суғорилган ўқувчиларнинг ўзбек адабиёти ҳақида етарли тасаввур ҳосил қилишлари ҳам, ўзбек халқининг тарихи, маданияти, миллий қадриятлари, миллий маънавияти, урф-одатлари, адабиётининг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида тушунчага эга бўлишлари ҳам танланадиган асарлар мажмуасига кўп жиҳатдан боғлиқ ишдир.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида адабий материаллар асосида амалга ошириладиган адабий таълимнинг бугунги аҳволини ўрганиш XX аср ва истиқлол даври ўзбек адабиётини ўқитишга доир материаллар маълум даражада тўғри танланмаганлиги, бу материаллар ўзга тил эгаларига, хусусан, русийзабон ўқувчиларга ўзбек тилини, унинг лексикаси ва грамматикасини ўргатишгагина бўйсундирилгани, бу материалларга янги сўзлар ва грамматик воситаларни фаоллаштириш учун хизмат қилувчи восита сифатида қараш ҳукм суриб келаётгани, бир сўз билан айтганда, ҳамон адабий ўқиш ва адабий таълимга етарли даражада эътибор берилмаётганини алоҳида таъкидлаш жоиздир. Фикримизни янада аниқроқ ифодалайдиган бўлсак, таълим рус тилида олиб бориладиган мактаб ўқувчилари учун адабий материал мазмунини белгилаш принциплари адабий таълим нуқтаи назаридан атрофлича ўрга-

нилиб, асосий йўналишларни кўрсатиб берадиган ҳолатда тайин этилмаган. Бугун таълим мазмунига сара бадиий асарлар кириштишга ҳаракат қилинган бўлса-да, адабий материалларнинг муайян қисми ўқувчиларнинг ёши ва билим савиясига мос равишда, ахлоқий, маънавий тарбия талаблари нуқтаи назаридан, ҳеч бўлмаганда ўзга адабиётни ўқитиш методикасида ишлаб чиқилган мавжуд умумий принциплар асосида танланмаган. Шунингдек, насрий асарларни ўрганиш кеч бошланмоқда, бундай асарлардан олинадиган парчаларнинг ҳажми, мазмуний мукамаллиги каби масалаларга етарли аҳамият берилаётгани йўқ.

«Таълим тўғрисида»ги Қонун ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» амалиётга кенг жорий этилаётган, ёшларнинг миллий маънавият руҳида тарбия топишига жиддий эътибор берилаётган ҳозирги даврда, умуман адабий материаларни, хусусан, замонавий ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини қайтадан белгилаш, «Ўзбек тили» дарсликларидаги ҳиссиз ўқиладиган аксарият «қўлбола» ва ярим публицистик матнларни бадиий жиҳатдан юксак адабий материаллар билан алмаштириш ва бойитиш, бунда адабий таълимни, миллий маънавият, миллий қадриятлар, миллий мафқурани ва миллий ғояни ҳисобга олиш асосида йўлга қўйиш тақозо этилмоқда.

Одатда, таълим мазмунини белгилашда дидактик, умумпедагогик ва хусусий методик принципларга амал қилинади. Ана шундай принциплардан бири ва энг муҳими таълим мақсадини белгилаб олишдир. Бунда ўзбек тили дарслари таркибида ўзбек адабиётини ўқитишдан қандай мақсадлар кўзланади, деган саволга жавоб топиш муҳим аҳамият касб этади.

Асар танлаш билан боғлиқ яна бир жиддий нуқта мавжуд. Дарс жараёнида таълимга қўйиладиган бир қатор талаблар борлиги яхши маълум, бу талабларнинг амалга оширилиши таълим мақсадининг бажарилишидир. Улар сирасига таълимий, тарбиявий ҳамда ривожлантирувчи мақсадлар киради. Танланган бадиий асарлар ана шу уч асосий талабга ҳам тўла мос бўлиши шарт.

Таълимий мақсад ўз ичига ўқувчиларда ижтимоий-сиёсий, инсонпарварлик, меҳнатга оид ҳамда эстетик билимларнинг турли қирраларини шакллантиришни назарда тутаяди. Ана шу жараён натижасида ўқувчининг илмий дунёқараши шаклланади. Аслида мактаб таълим тизимининг бош мақсади ҳам мана шундадир.

Ҳеч шубҳасиз, дарс тарбиявий мақсадни кўзда тутмаса, унинг

самарали натижаси ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Ҳар бир асар боланинг фаол ҳаётӣ нуқтаи назарни эгаллашига замин яратиши, ақлий, ғоявий, сиёсий, ахлоқий-маънавий, меҳнат ва эстетик, шунингдек, жисмоний тарбиясига ижобий таъсир кўрсатиши керак. Албатта, дарснинг ташкил этилиши, таълим методи ва шакллари, унинг турли воситалари, ўқитувчининг у ёки бу ҳаётӣ ва адабий ҳодисаларга шахсий баҳоси ва муносабати, ўқитувчи шахсияти ва бошқалар ҳам тарбиявий аҳамиятга эга, аммо бадиий асар мавзуси танланган асарнинг махсус педагогик жиҳатдан тарбиявий аҳамиятга эгаллиги алоҳида эътиборга лойиқ. Гап бошқа тилдаги адабиёт ҳақида кетаётганида бундай тарбиявий таъсирнинг аҳамияти янада ортади. Буни ҳам ҳар доим назарда тутиш керак. Зеро, «ўқувчи ёшларни Ватанга садоқат, юксак ахлоқ, маънавият ва маърифат, меҳнатга виждонан муносабатда бўлиш руҳида тарбиялаш» кадрлар тайёрлаш тизимининг шаклланиши ва фаолият кўрсатишининг асосий принципларидан бири сифатида Президентимиз томонидан алоҳида уқтириб ўтилган эди.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек тили ўқитишнинг умумий тизимида бадиий асарлардан фойдаланишнинг мақсад ва вазифаларига аниқлик киритиш ўзбек тили дарслари таркибиде бундай асарларни ўрганиш мазмунини ишлаб чиқиш ва белгилашнинг етакчи принципларидан биридир.

Ўзбек адабиётини ўқитишдан биринчи навбатда ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигини амалга ошириш, бадиий-эстетик тарбиясини рўёбга чиқариш, қолаверса, уларни мустақил фикрлашга ўргатиш, маънавий-ахлоқий тарбия, маърифий, таълимий мақсадлар кўзланиши аниқ. Ўқувчилар адабий таълим асносида адабий тайёргарлик кўришдан ташқари, ўзбек олимларию адиблари, алломалари-ю давлат арбоблари, санъаткорлари-ю фидойи кишиларининг ҳаёти, ижодий мероси, ижтимоий фаолияти ҳақида етарли тушунчага эга бўлишлари лозим. Бу тушунчалар эстетик ва ахлоқий мезонларни англаиб бориш орқали маълум қилинадики, бу ишлар бадиий-эстетик дид ўстириш билан ҳам боғланади.

Адабий асарларни ўрганишдан кўзланадиган мақсад ва вазифалар «Ўзбек тили» давлат таълим стандарти ва ўқув дастурида ўзининг аниқ ифодасини топади, маълум даражада «Ўзбек тили» дарсликларигади бадиий матнлар юзасидан берилган топшириқларда амалга оширилади. Лекин асар танлаш ишлари дастур та-

лабларигагина боғлиқ бўлмай, «Ўзбек тили» дарсликлари муаллифларининг бундай матнларга муносабатига ҳам боғлиқдир. Яқин-яқингача «Ўзбек тили» ўқув дастурида адабий матнлар тил ҳодисаларини ўрганиш учун хизмат қилади, деган фикр ҳукмрон эди. Шунинг учун шеърларни ёки насрий асарларни ўрганишга доир ўқув материаллари қуйидаги асосий мақсадга бўйсундирилган эди: функционал-семантик принципга кўра бадиий матн базасида ўзбек тилининг лексик ва грамматик материаллари билан ўқувчиларни таништириш ва уларнинг ўзлаштирилишига эришиш, ўқувчилар нутқини ўстириш.

Мавжуд ҳолатда ушбу асарларни ўқишдан кўзланган мақсад ва вазифаларни инкор этиш факти намоён бўлади, чунки бу ишларда ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигини ривожлантириш кўзда тутилмайди, бинобарин, режалаштирилмайди.

«Ўзбек тили» дарсликларида айрим бадиий матнларга доир берилган топшириқлар адабий тайёргарлик сари йўналтирилмаган. Шунга кўра айтиш мумкинки, дарслик материалларидан четга чиқмайдиган ўқитувчи ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги устидаги ишларни деярли амалга оширмайди. Аксинча, у матнни ўқитиш, талаффуз устида ишлаш, матнни рус тилига таржима қилдириш, матн мазмуни юзасидан саволларга жавоб олиш, матн мазмунини қайта ҳикоя қилдириш, матндан янги сўзларни, сўз шаклларини топтириш ва бошқа асосий мақсадга даҳли бўлмаган ишлар билан чекланади. Масалан, 7-синф «Ўзбек тили» дарслигида Муҳаммад Юсуфнинг «Оддий муаллим» шеъри қуйидаги топшириқларга эга:

I. Шеърни ифодали ўқинг.

II. Луғат асосида унинг мазмунини аввал она тилингизда, сўнг ўзбек тилида сўзлаб беринг.

III. Шеърни ёд олинг¹.

Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романидан олинган парча юзасидан қуйидаги топшириқлар берилган: Матнни ўқинг ва берилган топшириқларни бажаринг.

1. Ажратилган сўзларнинг синонимларини топинг. 2. Матн мазмунини ойдинлаштирувчи саволлар тузинг. 3. Нақш, безак, жилованмоқ, зар билан сўзлари иштирокида гаплар тузинг².

Юқоридаги топшириқларда адабий асарни бирор тарзда бўлса-да, таҳлил қилиш талаб этилмайди.

1 Tolipova R., Tursunova I., Ochilova H. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. To'ldirilgan 2-nashri. – Toshkent: «Sharq», 2005. – 26 b.

2 Rafiyev A. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 9-sinfi uchun darslik – Toshkent: O'qituvchi, 2006. – 31-b.

Методистлар олдида ўзбек адабиётини мустақил ўқув фани сифатида ўқитиш ёки унинг элементларини ўзбек тили дарслари структурасида ўрганиш зарурлигини асослаш, адабий матн устида олиб бориладиган иш шакллари, мазмуни, метод ва усулларини ишлаб чиқиш вазифаси турар эди. Кейинги йилларда таълим рус тилида олиб бориладиган умумтаълим мактаблари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари рус гуруҳларининг ўзбек тили дарслари таркибида ўзбек адабиётини ўрганишнинг айрим масалалари юзасидан бир қатор тадқиқот ишлари амалга оширилди, монографиялар, методик қўлланмалар, тавсиялар яратилди.

Методик тавсияларнинг айримларида анъанавий тарзда бадиий матнлар ўзбек тилининг тил ҳодисаларини ўрганиш учун хизмат қилиши ҳақида гапирилади, бошқаларида эса бундай матнлар ёрдамида ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигини амалга ошириш зарурлиги таъкидланади. Тавсияларнинг муаллифлари икки қарама-қарши ёндашувга таянадилар: 1) адабий матн ўзбек тилини ўрганиш воситаси сифатида; 2) бадиий матн ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигини ошириш воситаси сифатида.

Ўзбек тили таълимида ҳукм сураётган ёндашувларни ягона бир бутунликка келтирмасдан туриб ўзбек адабиётини, жумладан бадиий асарларни ўрганиш билан боғлиқ масалаларни ижобий ҳал этиш, ушбу соҳадаги илмий тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш мумкин эмас. Негаки, ўқитувчи дарсни қатъиян тақвимий режага амал қилиб, «Ўзбек тили» дарсликлари материаллари асосида ташкил этади. У заруриятга қараб ўзбек тили дарслари таркибида бадиий асарларни ўрганиш, ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигига доир методик тавсияларни амалга ошириш учун эса қўшимча равишда улкан тадқиқот ишларини бажариши керак бўлади. Шундай экан, ўзбек тили дарслари таркибида адабий матнларни ўрганишнинг мақсад ва вазифаларига аниқлик киритиш, ўқитувчи бундан буён дарслик материалларига таянган ҳолда тавсия этилаётган методикани ривожлантириш учун матнга доир топшириқларни бадиий матн устида олиб бориладиган ишлардан кўзланадиган асосий мақсад ва вазифаларга мос ҳолатга келтириш зарурияти кучли.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар «Ўзбек тили» давлат таълим стандартининг «Ўзбек тилини ўрганишнинг мақсад ва вазифалари» бўлимида қуйидаги талаб ўз аксини топган: «Миллий маънавиятни эгаллаш ўзбек халқининг бой тарихи, миллий қадриятларини, урф-одатлари ва уларни ўзида акс

эттирган бой адабий-бадий мерос билан яқиндан танишиш, уни ўқиб ўрганиш, миллий анъаналар, байрамлар, урф-одатлар асосида шаклланган миллий маданият, шунингдек, умуминсоний қадриятларни сингдиришга инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндашишни тақозо этади.

Ўзбек адабиётининг ихчам ва гўзал намуналари, халқнинг тарихий, маданий ҳаётига хос муҳим лавҳалар, жаҳон миллий маданиятига ҳисса қўшган ўзбек халқи вакилларининг ижодий меросини ўрганиш ҳам кўзда тутилади»¹. Шу ўринда ўзбек адабиётининг ихчам ва гўзал намуналарини ўрганиш кераклиги ҳам кўрсатиб ўтилади.

«Ўзбек тили» давлат таълим стандартида ўзбек адабиётига нисбатан битирувчиларнинг (9-синф) тайёргарлик даражасига қўйиладиган минимал талаблар қуйидагича белгиланган:

«Ўзбек мумтоз адабиётини ҳамда янги ўзбек адабиёти намояндаларини билишлари, асарларидан намуналар айта олишлари.

Ўзбек адабиёти жанрлари ҳақида тушунчага эга бўлишлари.

Бадий асар тимсолларига оғзаки ва ёзма тавсиф бера олишлари»².

Стандарт талабларига кўра ўзбек адабиёти тўрт йўналишда ўрганилиши керак:

- 1) асарнинг ўзини ўрганиш;
- 2) ўзбек адабиёти намояндалари билан танишиш (ўқув-билув ва маърифий мақсадлар);
- 3) ўзбек халқининг тарихи, унинг миллий маънавияти, миллий қадриятлари, урф-одатларига доир материалларни ўрганиш;
- 4) ўзбек адабиёти назариясини ўрганиш.

Ўқувчиларни адабий матнни эмоционал-эстетик идрок этишга адабий жиҳатдан тайёрлашгана ўзбек тили дарсларида бадий асарларни ўқиш (филологик ўрганиш эмас) асосий мақсади ва вазифасидир. Эмоционал-эстетик идрок этилган матн устида ўзбек халқининг тарихи, миллий маънавияти, урф-одатлари аспектида олиб борилган кейинги ишларни Н.В.Кулибинага қўшилган ҳолда лингвоўлкашунослик³ деб аташ лозим.

Ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги структурасини конкретлаштириш жоиз, чунки айти шу тайёргарлик ўзбек тили дарсла-

1 Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда «Ўзбек тили» давлат таълим стандарти ва уқув дастури / Таълим тараққиети 1-маҳсуе сон. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 249-бет.

2 Давлат таълим стандарти ва уқув дастури, 259–260-бетлар.

3 Кулибина Н. В. Методика лингвострановедческой работы над художественным текстом. – М.: Рус. яз., 1987.

рида бадиий асарни ўрганишнинг асосий мақсади саналади. Лингвоўлкашунослик ишлари адабий матн устидаги ишларга бавосита алоқадордир. Образлилик вужудга келтириладиган миллий қадриятларни тўғри тушунган тақдирдагина асарнинг тағ маъносини ҳам, умумий ғоясини ҳам чуқур идрок этиш мумкин.

Ўзбек тили дарсларида бадиий асарни ўрганиш мақсад ва вазифаларини белгилаб олиш ва конкретлаштириш асосидагина уларни танлаш ишларини тўғри амалга ошириш мумкин. Бундай матнлар биринчи навбатда ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигига йўналтирилган бўлиши, яъни улар ўзбек адабиётига хос тасвирий воситалар таҳлилини кўзда тутиши керак. Бундай ҳолатда матнни ўқишни табиий равишда адабий тайёргарликни амалга ошириш билан боғлаш мумкин. Лекин ўзга адабиётга нисбатан бундай тайёргарлик мазмуни ҳанузгача дастур талаблари даражасида ишлаб чиқилмаган.

Матнга адабий таълим мақсади билан ёндашилгандагина, ундан ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигини таъминлаш мумкин бўлган ўринлар қидира бошланади. Қидирган одам топмай қўймайди. Бу ўринда Е.В.Игнатованинг қуйидаги фикрини келтириб ўтиш жоиз: «Ҳатто бадиий асарлардан олинган қисқа матнлар мисолида ҳам ўқувчиларнинг адабий таълими билан боғлиқ кенг қўламдаги вазифаларни ҳал этиш мумкин»¹. Албатта, хулосада қисқа матнларнинг адабий таълимдаги имкониятлари беҳад ошириб баҳоланган кўринади. Ҳар қалай бу фикрга қўшилмай бўлмайди.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тўғри белгиланган асосий мақсад кейинчалик дастур, дарсликлар тузувчиларининг асарларни тўғри танлашлари, матнларга доир топшириқларни тўғри уюштиришларига ўз ҳукмини ўтказиши мумкин. Чунки концептуал ғоялар, давлатнинг таълимга доир вазифалари «Ўзбек тили» дарсликларида тўғри танланган асарлар ва тўғри тузилган ўқув топшириқлари орқалигина жорий этилиши мумкин. Улар муаллимларни методист олимлар олиб борган илмий тадқиқотлар натижалари, методик қўлланмалар, монографиялар, методик тавсиялар, дарс ишланмалари ёрдамида дарслик структурасини рефлексив тарзда тўғри тушунишга мажбур этади.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда махсус адабий таълим амалга оширилмаган деган гапнинг ўз методик асоси бор. Бир қатор методик адабиётларда адабий таълим мазмуни не-

¹ Игнатов Е. В. Рекомендации по работе с текстами литературных произведений на уроках немецкого языка // Иностранные языки в школе. – 1992. №5–6. – С. 23–27.

гизида адабий тайёргарликни таъминлаш ётади, деган фикр илгари сурилади. Бу фикр, ўйлаймизки, адабий таълимнинг асосини ифода этади. Шунга кўра ҳам дастлаб таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда замонавий ўзбек адабиётини ўқитишдан кўзланадиган дастлабки мақсад — адабий тайёргарлик мазмунига тўхталиб ўтамиз, чунки бу нарса шунчаки мавҳум таълимий тадбир бўлмай, унинг ўз таркибий қисмлари, унсурлари бор.

Таълим рус тилида олиб бориладиган умумий ўрта таълим мактабларининг ўзбек тили дарслари имкониятлари доирасида замонавий ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилашнинг ўзига хос мураккабликлари мавжуд. Биринчидан, ўқув соатлари оз, иккинчидан, 9-синфни битирувчилар «Давлат тили» таълим стандарти¹ талабларига кўра II–IX синфларда 2100 туб сўз ва қўшимча равишда шу сўзлар ҳажмида ясама сўзларни ўрганадилар, холос. Ваҳоланки, назмий ва насрий асарлар оғзаки нутқда қўлланмайдиган сўзларга бойдир.

Кейинги даврда яратилаётган бадиий асарларда тил эгалари учун ҳам баъзан нотаниш сўзлар истеъмолда учрайди. Демак, бу мактаблар учун белгиланадиган адабий тайёргарлик мазмунининг дастлабки йирик унсури ўзбек адабиёти, адабий намуналарни танлашда ўрганилган ҳамда ўрганилмаган лексик ва грамматик материалларни ҳисобга олиш ва ўқувчиларнинг билим савиясига, имкониятлари ва эҳтиёжларига мосларини ажратишдир. Адабий намуналар юзасидан лугат минимумини яратиш ана шу соҳада қилинадиган дастлабки йирик тадбир саналади.

Умуман, ўзбек тилининг ўзга мактабларда ўқитилишига оид лугат-минимум мавжуд. Эндиликда ана шу минимум қатори бадиий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олиннадиган минимум ишлаб чиқирилиши зарур. Албатта, бу ҳам алоҳида ва махсус тадқиқотни талаб қилади.

Ўқувчиларнинг махсус адабий тайёргарлиги билан боғлиқ масалалар асар танлаш жараёнида кўзда тутилиши керак. Зеро, рус тилида сўзловчи ўқувчиларнинг ўзбек тилидаги асар мазмунини қанчалик тўлиқ тушуна олишлари ва ундан завқланиш имкониятлари чуқур ўйлаб кўрилиши лозим. Асар мазмунини тўлиқ тушуниш сари элтадиган адабий тайёргарлик лексик ва грамматик материалларни ўрганиб чиқиш асносида ҳал этилади.

1 Ўзбек адабиёти (Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун): Давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. «Таълим тараққиёти» ахборотномасининг 1-махсус сони. — Т.: Шарқ, 1999. — Б. 158–163.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЎРГАНИЛАДИГАН АДАБИЙ МАТЕРИАЛЛАР МАЗМУНИНИ БЕЛГИЛАШ ПРИНЦИПЛАРИ

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиладиган адабий материалларни танлашда амал қилинадиган асосий принциплардан бири — бу ўқувчиларнинг ўзбек тилидан эгаллаган билим ва малакаларини ҳисобга олишдир. Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу билим ва малакалар стандарт, дастур ва дарсликлар берадиган имконият доирасида белгиланади.

Русийзабон ўқувчилар учун мўлжаллаб асар танлашда биринчи навбатда адабиётнинг ўзига хослигидан, сўнг предметлараро алоқа имкониятларидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. Гап шундаки, рус тилидаги мактабларда айни пайтнинг ўзида иккита адабиёт, яъни ҳам рус, ҳам ўзбек адабиёти ўрганилади. Шу ўринда улар орасидаги типологик ўхшашлик ҳам, миллий ўзига хослик ҳам тамомила тақрорланмас жараёнга эга эканлигини таъкидлаш жоиз. Асар танлашда рус мактабларидаги ўқувчиларнинг ўзбек адабиёти ҳодисаларини, ўзбек адабиётидаги бадиий кашфиётларни она тилидаги, яъни рус тилидаги асарлар орқали, улардаги мавжуд қонуниятлар орқали ҳис этишини, ана шу адабиётлар қонуниятлари замирида қабул қилинишини ёдда тутиш лозим.

Шунга кўра ўзбек адабиёти асарларини танлашда (бадиий асарлар таҳлилида ҳам) ягона илмий-методик ёндашув ва принципларга таяниш ниҳоятда катта педагогик ҳамда дидактик аҳамиятга молик бўлади.

Методик адабиётларда асар танлашнинг қуйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор бериш кераклиги таъкидланади:

«1) асарнинг юксак ғоявий-бадиий қиммати ҳамда унинг замон талаблари нуқтаи-назаридан долзарблиги;

2) асарнинг ижтимоий ва адабий-тарихий жиҳатдан аҳамиятлилиги;

3) услуб ва жанрига кўра ранг-баранглиги, асарнинг ёзувчи ижоди учун хос эканлиги;

4) ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига мослиги»¹;

5) адабий таълим мақсадига монандлиги.

¹ Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. — М.: Просвещение, 1981. — с. 22.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиладиган адабий материалларни танлашда амал қилинадиган асосий принциплардан яна бири — бу адабий **асарнинг бадиий қиммати**дир.

Дастур учун бадиий асар танлашнинг бош мезонларидан бири парчанинг бадиий қиммати

дир. Таниқли адабиётшунос Иззат Султон ўзининг «Адабиёт назарияси» китобида бадиийлик ўлчовлари ҳақида гапириб, таъсирчанлик, ҳаққонийлик, ёзувчининг самимийлиги, мазмун ва шакл бирлиги, асарнинг тили масалаларига алоҳида эътибор беради. Русийзабон ўқувчиларга мўлжалланадиган асарлар ҳам биринчи навбатда ана шу ўлчовларга жавоб берадиган бўлиши лозим.

Асар, энг аввало, таъсирчан бўлиши, яъни ўқувчига (китобхонга) завқ бағишлаши даркор. Атоқли олим Озод Шарофиддинов: «мавзунинг долзарблиги гоёнинг салмоқдорлиги, муаммонинг ҳаётийлиги нечоғлик муҳим бўлмасин, бадиий асар қиматини белгилайдиган ягона омил бўлолмайди. Чунки асар ўқувчининг онгигагина эмас, балки қалбига таъсир қилиши, «сеҳржоду» билан уни ўзига асир қилиб олиши керак», - деб таъкидлайди.

Хуллас, бадиий асарнинг қиммати кўп жиҳатдан унинг ҳаққонийлиги ва таъсирчанлигига боғлиқ. Лекин таъсирчанлик ўлчовларига нималар киришини ҳам қатъийлаштириб олиш зарур. Таъсирчанлик, Иззат Султоннинг таъкидлашича, икки омилга: 1) асар тилининг ширадорлиги; 2) асар мазмунига кўра аниқланади.

Янги давр ўзбек адабиётининг айрим намуналарида бадиийликнинг бўшлиги минбарбопликка интилиш туфайли юзага келганлигига эътиборни қаратиш лозим. «Хуллас, янгича мазмунни янгича шаклда ифодалашга интилиш, минбарбоплик ва халқ кўшиқлари руҳига ҳамоҳанглик — бу давр шеъриятининг муҳим хусусиятлари сифатида кўзга ташланиб туради. Айни чоғда, гоёвийликка берилиб кетилгани ҳолда бадиийликка етарли эътибор бермаслик, қисман мадҳиябозлик, қуруқ риторика каби иллатлар ҳам шеъриятимизда сезила бошлади»¹.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларининг XI синф «Ўзбек тили» дарслигида «Кўк конверт». «Бургутнинг парвози» каби ҳикоялар берилган. Уларнинг тили ширадорлиги билан жуда

1 Мирзаев С., Шермухаммедов С. Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи. /олий ўқув юртлири учун. — Т.:Ўзбекистон, 1993. — 9-б.

хам ажралиб турмаса-да, ўқувчилар қўнгироқдан кейин ҳам қолиб асарни охиригача ўқиб чиқишни истаган ҳолатлар кўп бўлган. Бу ўринда ёшларни асар мазмуни ўзига ром қилганлиги равшандир. Ўқувчилар асарнинг эстетик таъсирини етарлича ҳис эта олишлари учун уларга мазмун деярли тўлиқ тушунарли бўлмоғи шартдир. Тушуниш, бир томондан, ўқувчининг сўз бойлиги ва тил билими етарли даражада шаклланганлигига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, асардаги тилнинг тасвирий-таъсирий воситаларига айланган сўзларни, ибораларни англай билишларига боғлиқдир.

Маълумки, рус тилида сўзловчи ўқувчиларининг сўз бойлиги қатъий луғат минимуми доирасида чегараланган бўлади. Бундай вазиятда ўрганилган лексик материаллар ҳажмида юксак бадиий қимматга эга бўлган асарларни топиш анчагина қийинчиликлар туғдиради.

Юксак бадиий қиммат тушунчасига кўра теша тегмаган, умуман асарда қутилмаган, охори тўқилмаган сўзлар ва тил воситалари ишлатилиши керак. Лекин, Иззат Султоннинг яна бир таъкидини инобатга оладиган бўлсак, «Ёзувчининг тили ўзининг ранго-ранг ва бойлиги билан ажралиб турган ҳолда, айна пайтда ҳамма учун тушунарли бўлиши ҳам керак»¹.

Умуман, таълим мазмуни учун замон ўтиши билан бадиийлиги ўзгариб қолмайдиган асарлар танланиши лозим.

Янги ўзбек адабиёти қуйидаги бадиий юксак асарлари билан тавсифланади:

Фитратнинг «Абулфайзхон» драмаси, «Оқ мозор», «Қийшиқ эшон» ҳикоялари;

А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, «Калвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан» туркуми;

Ҳамзанинг «Майсаранинг иши» пьесаси;

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» асари;

А.Қаҳҳорнинг «Бошсиз одам», «Хотинлар», «Кампирлар сим қоқди» ҳикоялари, новеллалари, «Сароб», «Синчалак», «Тўйда аза», «Даҳшат», «Тобутдан товуш» асарлари;

С.Айнийнинг «Бухоро жаллодлари», «Куллар» /5-қисмидан ташқари/ асарлари;

Ойбекнинг Қутлуғ қон», «Навоий», «Қуёш қораймас», «Улуғ йўл», «Болалик» асарлари;

1 Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 226 б.

Ҳ.Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмаси;
 Ғ.Ғулумнинг «Шум бола» повести, «Соғиниш», «Вақт» шеър-
 лари;
 Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмаси;
 Зулфиянинг Ҳ.Олимжонга бағишланган шеърлари;
 Миртемирнинг «Қорақалпоқ дафтари» туркуми, «Сурат» шеър-
 ри;
 М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиаси;
 П.Қодировнинг «Уч илдиз», «Қора кўзлар», «Юлдузли тунлар»
 асарлари;
 С.Аҳмаднинг «Уфқ» асари;
 Шуҳратнинг «Олтин зангламас» асари;
 А.Мухторнинг «Туғилиш», «Чинор», «Бухоронинг жин кўчалар-
 ри» асарлари;
 О.Ёкубовнинг «Муқаллас», «Бир фельетон қиссаси», «Улуғбек
 хазинаси», «Диёнат» асари;
 Мирмуҳсиннинг «Искандария кўрфази», «Умид», «Меъмор»,
 «Темур Малик» асарлари;
 Ҳ.Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» асари;
 Ў.Усмоновнинг «Гирдоб» асари;
 Абсурд адиблар ва абсурд асарлар:
 Ў.Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» асари.
 Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор»;
 Ў.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар».
 Ш.Холмирзаевнинг «Олабўжи».
 Омон Мухторовнинг «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам»
 асарлари.
 Тоғай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романи.
 Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Оромкурси».
 Назар Эшонқуловнинг «Маймун етаклаган одам», «Тобут».

Бу асарлар орасидан таълим рус тилида олиб бориладиган мак-
 табларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун қайсиларини
 танлаш зарур деган масалага қуйидагилар нуқтаи назаридан
 ёндашган ҳолда жавоб топиш мумкин:

- асар ёки асардан танланган парча ўқувчи учун ҳаёт сабоқла-
 рини бериши;

- уни миллий маънавият билан таништириши;
- миллий қадриятлардан воқиф этиши;
- ўзбек халқига хос урф-одатларни акс эттириши;
- ўзбек халқи удумлари билан таништириши;

- миллий анъаналардан хабардор этиш учун хизмат қилиши;
- ўзбек халқининг орзу-ўйларига ошно этиши;
- ўзбек халқининг руҳиятига олиб кириши;
- ўзбек халқининг ўтмиши ва бугунги куни ҳақида ҳикоя қилиши.

Қайси асарнинг бадиий жиҳатдан пишиқ ёки бўш эканлиги, яхши ёки «енгил асар»¹ саналишини ўзбек тили ўқитувчиси билмайди, деган фикрдан йироқмиз.

Амалдаги «Ўзбек тили» дарсликларига киритилган адабий асарлар таҳлили шуни кўрсатдики, муаллифлар шеърӣй ва насрий асарлар танлашда уларнинг бадиий қийматига эътибор беришга ҳаракат қилганлар.

Илёс Муслим, Пўлат Мумин, Зафар Диёр, Шукур Саъдулла, Қудрат Ҳикмат, Қуддус Муҳаммадий ва бошқа болалар шоирларининг шеърлари, Фарҳод Мусажоновнинг ҳикоялари ўзининг бадиий қиймати билан ажралиб туради.

Дарсликларда Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ҳамид Олимон, Зулфия, Камбар Ота ва бошқа шоирларнинг шеърлари, Ойбек, Пиримқул Қодиров, Суннатилла Анорбоев, Худойберди Тўхтабоев, Ўткир Ҳошимов каби ёзувчиларнинг насрий асарларидан парчалар берилган.

Дарсликларда ёш авлод шоир ва ёзувчиларининг (Робиддин Исҳоқов, Ҳамза Имомбердиев, Оллоберган Пўлатов, Абдураҳмон Акбар ва б.) асарларидан ҳам фойдаланилган.

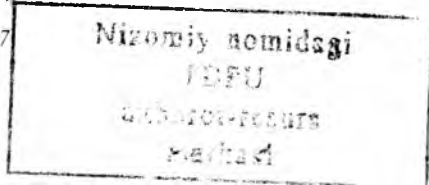
Маълумки, бадиий қиймати бўлмаган, саёз шеърӣй ва насрий асарлар ўқувчиларнинг ўқиш техникасини эгаллаш, яъни матнни ўқиб мазмунини осонлик билан тушунишлари учун имкон беради, шу жиҳати билан уларни қаноатлантиради. Лекин адабий матн мазмунини тушуниш учунгина ўқилмайди.

Н.Л.Крупина эстетика ва адабиётшуносликдаги қадриятлар муаммоларига доир назарӣй тадқиқотларни ўрганар экан, юқори синф ўқувчилари учун мақбул ҳажмда адабий асарга эстетик баҳо беришнинг асосий мезонларини шартли равишда ажратиш имконини топган. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) бадиий асарнинг *ғоявий қийматлилиги* мезони;
- 2) бадиий асарнинг *эстетик қийматлилиги* мезони;
- 3) *эмоционал-шахсиятли қийматлилиги* мезони;² ушбу мезон асосида китобхоннинг ўзининг ўқув-билув қизиқишлари, асар-

1 Ҳусанбосва Қ. Адабиёт – маънавий ва мустақил фикр шакллантириш омили. – Тошкент: Алишер Навоӣй номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2009. – 193-б.

2 Крупина Н.Л. Формирование эстетических суждений учащихся о художественном произведении (10 кл.). Автореферат дисс. ... канд. пед.наук. – Москва, 1981. – с. 10.

нинг аҳамиятлилиги аниқланади.

Муаллифнинг фикрича, шеъринг асарларни танлашда унинг бадиийлигига алоҳида аҳамият бериш лозим. Бадиий жиҳатдан паст савиядаги шеър ўқувчига ҳеч қандай (оҳангни мустасно этганда) эстетик таъсир кўрсатмайди (5-бет). У бундай матнлар ўзга (бизнинг ҳолатимизда ўзбек) адабиёти ҳақида салбий таассурот уйғотиши билан хавфлидир.

«Ўзбек тили» дарсликларига юксак бадиий қийматга эга бўлган шеъринг ва насрий асарлар киритилган бўлишига қарамай, улардан айрим саёзроқ асарлар ҳам ўрин олган.

3-синф «Ўзбек тили» дарслигидан Обид Расулнинг «Кузатиш» шеъри жой олган.

КУЗАТИШ

Барвақт туриб,
Юзим ювиб,
Ўз ўрним тузатаман.
Ҳозирлаб жой,
Келтириб чой,
Одоб-ла узатаман.
Ишга ойим,
Кетса доим.
Хайр, — деб кузатаман.

Ушбу шеърни бадиий жиҳатдан пишиқ деб бўлмайди. Юқоридаги иккала шеърда ҳам бадиий - тасвирий воситалар кўзга ташланмайди, улардаги баён оддий ривоялашдан иборат бўлиб қолган.

6-синф «Ўзбек тили» дарслигида Рауф Толибнинг «Ҳалима ва Салима» шеъри берилган. Бу шеър куйидаги мисралар билан бошланади:

Ким овқатни пиширади?
Чаққон қизим Ҳалима.
Ким овқатни туширади?
Ялқов қизим Салима...

Мазкур шеърни ҳам бадиий жиҳатдан пишиқ деб бўлмайди. Юқоридаги иккала шеърда ҳам бадиий-тасвирий воситалар эга ташланмайди, улардаги баён оддий ривоялашдан иборат бўлиб қолган.

Хуллас, «Ўзбек тили» дарсликлари учун танланадиган шеъринг ва насрий асарларнинг **бадиий жиҳатдан яна ҳам юксакроқ бўлишига ҳаракат қилиш зарур** кўринади.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиладиган бадиий қиймати юксак адабий

материалларни танлаш машаққатли ишдир. Чунки танланган асар, энг аввало, лексик ва грамматик жиҳатдан ўқувчиларнинг ўзбек тилидан 2-синфдан бошлаб эгаллаётган билим, кўникма ва ма-лакалари савиясига мос келиши керак.

Ўқувчиларнинг ўзбек тилидан эгаллаётган лексик ва грамма-тик воситалар бойлигининг шеърӣй ва насрий асарларда ишла-тилишига кўра аҳамияти бир хилда эмас. Шеърӣй асарларда сўзларнинг ишлатилиши маъноларнинг қуюқлашишида ўз ифо-дасини топади, буёқдор сўзларнинг кўплиги билан асар мазму-нини тушунишга бўлган қийинчиликларни ошириб юборади.

Дастлаб *шеърӣй асарлар¹ мазмунини тушуниш билан боғлиқ лексик-грамматик қийинчиликларга* тўхталайлик.

Ҳали ўрганилмаган ёки шеър берилган синфда ўрганилмай-диган сўзлари кўп бўлган шеърлар мазмунини тушуниш билан боғлиқ мушкулликларнинг асосий сабабчиси саналади.

Минимумдан ортиқ нотаниш сўзлари, кўчма маънодаги сўзла-ри, тасвирий воситалари ва бошқа унсурлари кўп бўлган шеър-лар мазмуни кутилган даражада мос равишда тушунилмайди, идрок этилмайди. Масалан, Қамбар отанинг «Мураббо» шеърӣда «топишди»² сўзи ўзининг «топмоқ» маъносида эмас, балки кўчма ҳолдаги «чиқишмоқ» маъносида қўлланган. Шеърни русийзабон ўқувчи қўйидаги мазмунда тушуниши лозим:

Олхўри пишди, Қозонга тушди, Шакар сув билан Шунда топишди.	Созрели сливы, Попали в котел, Сахар с водой Здесь сошлись.
--	--

Агар ўқувчи «топишди» сўзини «нашлись» деб рус тилида ифо-даласа, шеър банди мазмунини тўғри англаш мумкин бўлмай қолади. Демак, биргина сўз (топишди) туфайли шеърӣй мисра-ларни тўлиқ тушуна олмаслик, шеърӣй бандда яширинган таг маънони англамаслик ҳолати юзага келади, бинобарин, ўқувчи-ларда шеърни ўқишга бўлган қизиқиш пасаяди.

1 Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг бошланғич синфлари (2–4-синфла-ри) учун нашр қилинган «ўзбек тили» дарсликларига асосан шеърӣй асарлар берилган, насрий асарлардан парчалар деярли учрамайди. шунинг учун гапни шундай асарлардан бошладик.

2 Тодипова Р., Исҳоқова Н. ўзбек тили. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаб-ларнинг 3-синфи учун. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 39-бет.

4-синф «Ўзбек тили» дарслигида ҳам луғат минимумидан четга чиқиш ҳолатлари кўп. Масалан, Ҳамза Имомбердиевнинг «То-моша» шеърида куюқ ҳарфлар билан ажратилган сўзлар мини-мумдан ташқари:

–Мультфильм

Жон-у дилим.

Юр. мультфильм кўрайлик.

Қувватлайди дарҳол синглим:

–Адамлардан сўрайлик.

–Йўқ, йўқ, – дейди дадамлар,

Ахир бугун ўйин бор.

Йигитсан-ку, футбол ҳам кўр,

Зора ютса «Пахтакор».

Ойимлар дер **хуноб бўлиб**:

–Ритмика бор, биласиз.

Озай десам сал машқ қилиб,

Доим **шундай қиласиз...**

5–9-синфлар «Ўзбек тили» дарсликларига шеърий асарлар-да ҳам нотаниш сўзларнинг мавжудлиги, баъзан уларнинг миқ-дори ҳаддан ортиқ эканлиги кузатилади.

7-синф «Ўзбек тили» дарслигида Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбе-кистон» шеъри берилган. Ушбу шеърнинг қуйидаги мисраларига шеърга доир луғатда акс этмаган нотаниш сўзларга эътибор қара-тайлик:

Ўхшаши йўқ бу гўзал **бўстон**,

Достонларда **битган** гулистон –

Ўзбекистон дея аталур,

Уни севиб эл **тилга олур**,

Чиройлидир гўё ёш **келин**,

Икки дарё ювар **кокилин**.

Қорли тоғлар турар бошида,

Гул водийлар яшнар **қошида**.

Чор атрофда ёйганда гилам,

Асло йўқдир **бундайин** кўклам.

Тоғлардаги қип-қизил лола

Бўлиб гўё **ёқут** пиёла,

Булоқлардан узатади сув,

Эл кўзидан қочади **уйқу**.

Русийзабон ўқувчилар сўз бойлиги етишмаганлиги учун луғат ишига кўп куч ва ғайрат сарфлайдилар. Дарс вақти эса тежовлик.

Дарсликларда насрий асарлар 5-синфдан бошлаб берилади. Бу асарларда ҳам лексик қийинчиликлар кўп. Бу ҳақда Д.Д.Исломованинг номзодлик ишида аниқ мисоллар келтирилган. Шунга қарамай, биз ҳам ўз таҳлилимиз асосида 9-синф «Ўзбек тили» дарслигида Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» асаридан олиб берилган қуйидаги парчадаги нотаниш (дарсликдаги лугатда акс этмаган) сўзларни кўрсатмоқчимиз:

Гумбазли бино кўклам қуёшида шундай нафис жилованиб кўриндики, Бобурнинг дили равшан тортиб кетди. Атрофдаги табиатнинг гузаллиги, баҳор ва тоғлар айвонга ишлатилган нақшларни, гумбаздаги кошинлар рангини алланечук жуда очиб кўрсатар эди...

Хужра эшиги ёнғоқ ёғочидан ўймакор қилиб, зар билан ишланган эди. Бобур гузал ўймакорликларга, девор ва шифт безакларига бир-бир кўз ташлаб чиқди-да, хужранинг эшигини очди. Онаси билан опасига йўл бериб, кейин ўзи ичкари кирди....

Хулоса қилиш мумкинки, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун мўлжаллаб юксак бадиий қийматга эга бўлган адабий материалларни танлашда нотаниш сўзлар бениҳоя катта қийинчиликлар туғдиради. Буларни ҳисобга олмаслик уларни ўқиб-ўрганиш ишларини мушкул аҳволга солиб қўяди. Аниқроғи, адабий матнни ўқишдан кўзланган асосий мақсадга эришиш қийинлашади. Шеърнинг эмоционал-эстетик таъсирини туймаган ўқувчи у ҳақда илиқ бир сўз айта олмайди.

Ўзбек адабиёти асарларини ўрганиш жараёнида ўқувчи дуч келадиган қийинчиликларнинг бир қисми уларда учрайдиган нотаниш лексик ва грамматик материалларга кўра юз беради. Авваламбор, ўқувчининг сўз бойлиги ва тил билимидаги камчиликлар, бу борадаги ижобий олға силжишларнинг йўқлиги унинг ўзбек адабиётини ўрганиш имкониятини чеклаб қўяди. Зеро, ўзбек тили дарсларида лугат иши ҳамда грамматик материалларни ўрганиш методик жиҳатдан тўғри ташкил этилмаган синфларда ана шундай ҳолатлар ҳукмронлик қилади. Лекин бундай вазият барча мактаблар учун хос эмас. Бир қатор мактабларда мазкур масалаларда бир талай илғор иш тажрибалари қўлланиб, юқори самараларга эришилмоқдаки, бу нарса лугат минимумига тўла асосланиш мақсадга мувофиқ эканлигини кўрсатади.

Аксинча, минимум ҳажмида ҳосил қилинадиган сўз бойлигини ҳисобга олмаслик, нотаниш лексик ва грамматик материаллари қалашиб ётган асарни ўрганиш ўқувчилардаги қизиқишни сўнди-

риши мумкин. Бундай вазият юз бермаслиги учун асар танлашда «Рус мактабларининг I–XI синфлари учун ўзбек тилидан лугат минимуми»дан¹ келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бу лугатнинг имкониятлари катта: унда асосан туб сўзлар берилган бўлиб, сўз ясалишини, қўшма сўзлар ҳосил қилинишини ўрганиш ҳисобига ўзлаштирилган 2100 тача туб сўзлар миқдори 2–3 марта кўпаяди.

Хуллас, дастур учун асар танланганда унинг тил жиҳатидан тушунарли бўлишига алоҳида аҳамият берилади. Агар бир хил аҳамиятга эга бўлган 2 та асардан бирини танлаш зарур бўлса, ҳажми нисбатан кичикроқ, тили ҳозирги адабий тил нормаларига яқинроқ асарлар афзал кўрилади. Ўқувчи нутқини ривожлантириш нуқтаи назаридан эса матнда минимум миқдордаги янги тил материаллари бўлгани олинади. Ҳажм жиҳатидан катта асарлар қисқартирилади ёки ундан олинган парчаларгина келтирилади. Лекин қисқартирилган асар ёки ундан олинган парча мавзу ва тузилиши жиҳатидан яхлитликни ташкил этиши керак.

Методик адабиётларда² таъкидланишича, юқори синфларда энг муваффақиятли суратда эгалланган сўз бойлигида ҳам ҳар қандай бадий магнда 10–15 фоиз ўрганилмаган сўз қолади. Бу миқдор Л.А.Гайдарова кўрсатган оптимал режимдан (4–5 фоиз янги сўз прозаик асарлар учун, 2,5 фоиз шеърый асарлар учун) ортиб кетади.

Асарда нотаниш сўзларнинг кўплиги баъзан унинг мазмунини тушунишда қийинчилик туғдиради. Бироқ бундай ҳолатни куйидагиларга таяниб осонлаштириш мумкин: 1) маълум сўзлар маъносини контекстуал аниқлаш имкониятига таянилади; 2) сўзлар матннинг асосий мазмуни билан боғлиқ бўлмаган ўринларда нотаниш сўзларнинг бир қисми сўз таркиби орқали тушунилади; 3) бадий асар танлашда лисоний қийинчиликларнинг бу жиҳатлари ҳам инобатга олиниши керак. Насрий асарлардаги сўзлар маъноси контекст орқали тушунилади.

Л.И.Тимофеев лирикада сўзнинг алоҳида аҳамият касб этишига диққатни қаратган. Унинг фикрича, «лирикада сўз шундай ифодалилик даражасига етказиладики, кечинмалар кўз олдимизда жонли инсоний туйғулардек намоён бўладиган аниқ ҳаётий фактга айланади»³. Ўз-ўзидан равшанки, шеър танлашда ифодалилик даражаси кучли сўзлари бор ёки йўқлигига қаралади, шундай сўзла-

1 Рус мактабларининг I–XI синфлари учун ўзбек тилидан лугат минимуми. Т.: ЎзПФИ-ТИ, 1992. – 68 б.

2 Пути оптимизации структуры учебников по русской литературе. – Фрунзе: Мектеп, 1973. 14 с.

3 Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. М.: Просвещение. – 1958. 409 с.

ри борларига устун аҳамият берилади.

Лирик шеърда таниш сўзларнинг ғайриоддий ва янги маъно қирралари очилади. Шеърнинг катта бўлмаган ҳажми маълум даражада янги сўзларни тушунтиришдан ташқари таниш сўзларнинг янги жилолари устида иш олиб бориш имконини ҳам беради.

Адабий материалларни танлашда нотаниш сўзлардан кам бўлмаган даражада қийинчиликлар тугдирадиган яна бир ҳолат – **нотаниш грамматик материалларнинг кўп бўлиши**дир. Чунки грамматик воситалар ҳар бир синфда оз-оздан ўрганилиб, 9-синфга келгандагина ўзбек адабий тилида мавжуд мактаб курси учун хос минимум даражасидаги грамматик билим, кўникма ва малакалар ўзлаштирилиши кўзда тутилади.

Шеърлий асарлар грамматик шаклларнинг ишлатилиши нуқтаи назаридан насрий асарларга қараганда мураккаброқдир. Агар насрий асарда баён (муаллиф сўзи) ўзбек адабий тилида бўлса, шеърда грамматик воситаларнинг тил дарсларида ўрганилмайдиган шеърлий асарларгагина хос қўлланиш хусусиятларини кўриш мумкин.

Нотаниш, ўрганилмаган, мураккаб грамматик шакллар шеър мазмунини тушуниш ишини қийинлаштиради. Масалан, ўша «Мураббо» шеърида:

Бир-бирин улар, Қўлла шиб ишлар. Тинмай қайна шиб , Бўли ш дилар бол.	Взявшись друг за друга, Поддерживая, работают. Непрерывно кипят, Превратились в мед.
---	---

Ушбу мисраларда -ни қўшимчасининг қисқа (-н) қўлланиши, равишдошнинг -б, -иб шакллари; -р қўшимчали келаси замон феъли; феъллардаги -ш (-иш) биргалик нисбат шакли. Ушбу шакллар бошланғич синфлар ўзбек тили дарсларида ўрганилмайд.

Синтактик қийинчиликлар борасида И.И.Ковтунованинг куйидаги фикрини эсга олиш ўринли: «Поэтик синтаксиснинг типологик белгилари поэтик матнларнинг алоҳида синтактик ташкил этилишида ва тилнинг поэтик нутққа хос синтактик воситалари семантикаси ва функциялари хусусиятларида намоён бўлиб, уни нутқнинг бошқа типларидан фарқлантиради»¹.

Масалан, Ғафур Ғулумнинг «Тошкент» шеърида (6-синф

¹ Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М.: Наука, 1986. – С. 3.

«Ўзбек тили» дарслиги, 51-бет) дастлабки икки мисрага назар ташлайлик:

Тошкент Осиёнинг кўрки ўрни-да,
Мақтаса арзийди, оз эмас – анча.

Иккинчи мисрадаги «оз эмас – анча» ифодаси *мақтаса* сўзи-га боғланиб, ундан олдин келиши керак эди: *Оз эмас – анча мақтаса арзийди*. Русийзабон иккинчи мисрани шу мазмунда тушуниши лозим. Лекин шеърин мисранинг «алоҳида синтактик ташкил этилиши» мазмунни тушунишни бирмунча қийинлаштиради.

Г.Н.Эшчанованинг кузатишларига қараганда қуйидаги каби ҳолатлар ўқувчиларнинг шеър мазмунини тушунишларига халақит беради:

- бир шеърнинг ўзидаги 10 дан ортиқ сўзнинг маъносини билмаслик;

- айрим синтактик қурилиши мураккаброқ мисраларнинг мазмунини умуман тушунмаслик ёки нотўғри тушуниш оқибатида улар мазмунидан таъсирланмаслик¹.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун мўлжаллаб юксак бадиий қийматга эга бўлган адабий материалларни танлашда грамматик воситалар ҳам бениҳоя катта қийинчиликлар туғдиради, деб таъкидлаш ўринли бўлади. Бу ҳолат асар танлаш ишини мушкуллаштиради. Шунга қарамай, адабий матн танлашда ушбу принципга қатъий риоя этмасликнинг иложи йўқ.

Маълум бўладики, 2-синфдан то 9-синфга қадар, шунингдек академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари, ҳатто олий таълим учун адабий материаллар танлашда таълим олувчиларнинг ўзбек тилидан сўз бойлиги ва грамматик воситаларга доир билим, кўникма ва малакалари асосий чегара вазифасини бажаради. Тўғри, бир шеърда кўпи билан уч-тўртта нотаниш сўз, насрий асардан парчадан ҳар бир қисм учун беш-ўнтадан ўрганилмаган лексика учрашига йўл қўйилиши мумкин. Нотаниш сўзларнинг, ўрганилмаган грамматик материалларнинг ўқувчи имкониятидан четга чиққан ҳолда ҳаддан ташқари кўп бўлиши адабий материал матни мазмунига кириб бориш йўллари қийинлаштириб, чигаллаштириб юборади.

Бадиий жиҳатдан юксак асарларни танлашда ***бадиийликти таъ-***

¹ Эшчанова Г.Н. ўзбек тили дарсларида шеърин асарларни ўрганишнинг лингвостодик асослари (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар мисолида): Пед.фан.номз. ... дисс. автореферати. – Т., 2009. – 10-бет.

милаган воситаларнинг ўқувчилар савиясига, билимига мослиги-ни ҳам назарда тутиш лозим.

Стандарт, дастур ва дарсликларга кўра, ўзбек тили дарсларида адабиёт назариясига доир маълумотлар деярли ўрганилмайди. Лекин дарсликларда ўқувчиларнинг ўз она тилидаги адабиёт дарсларида олган билимларига суянган ҳолда топшириқ берилган ҳолатлар мавжуд.

Юқорида баён этилганларга кўра, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида **тушунарлик (савияга мослик) принципига** амал қилиш ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга молик. Адабий-тарихий давр шарҳи бўладими, таржимаи ҳол бўладими ёки асарнинг ўзими, у ўқувчиларга ҳам тили жиҳатидан, ҳам мазмунан, ҳам эстетик ва этик қадриятлар жиҳатидан тушунарли бўлиши даркор.

Ўқишга ўргатиш учун ажратиладиган бадиий асарни танлашнинг иккинчи етакчи принципи – **ўқувчиларнинг ижтимоий-психологик, миллий хусусиятларини, уларнинг қизиқишларини, адабиётни идрок этишига тайёргарлик даражасини ҳисобга олиш** лозим (14-15-бет). Бунда, айниқса, ўсмирлар назарда тутилганда ҳаётни англаш, ижтимоий ва ахлоқий идеалларни излаш, ўқув-билув ва ўз устида ишлаш мотивлари, эмоционал ва эстетик мотивлар устувор бўлади. (15-бет).

«Ўзбек тили» дарсликларида берилган айрим шеърлар ўқувчиларнинг савиясига мос келмайди.

3-синф «Ўзбек тили» дарслигида Пўлат Мўминнинг «Саноқ» шеъри келтирилган. Ушбу шеър энди санашни ўргана бошлаган мактабгача ёшдаги бола ёки биринчи синф боласи учун мўлжаллаб ёзилган.

Қандай яхши санай олиш,
Опанг жонига тегмай,
Бувангдан-да сўрамасдан,
Акангга ҳам ялинмай...

5-синф «Ўзбек тили» дарслигидаги «Одобли Аҳмад» шеъри («Ўзимиз эртақ ёзамиз» китобидан) шу синф ўқувчиси савиясига унчалик мос келмайди. Шеър қуйидаги мисралар билан бошланади:

Бир кун Аҳмад мактабга,
Автобусда борарди.
Унинг усти-бошига
Ҳамма одам қарарди...

6-синф «Ўзбек тили» дарслигида Ойбекнинг «Болалик» қиссасидан парча берилган. Ушбу парчада бобоси билан меҳмонга борган боланинг итга, товуққа тегиши, деворга осиглиқ қилишни оламан деб хархаша қилиши тасвирланган. Албатта, бундай хатти-ҳаракатни 6-синф ўқувчиси эмас, балки бошланғич синф ўқувчисидан кутиш мумкин. Айтиш мумкинки, парча ўқувчининг ёш савиясига мос равишда танланмаган.

7-синф «Ўзбек тили» дарслигида Фарҳод Мусажоновнинг «Яхшилик» ҳикояси берилган. Бу ҳикоя катта ёшдаги кишиларнинг қўлидаги тугунни кўтаришиб, унга ёрдам бериш ҳақида. Бундай тарбияни 7-синфдан эмас, анча илгари бошлаш керак.

Маълум бўладики, адабий матнда тасвирланаётган ҳаётнинг факт, воқеа ва ҳодиса ўқувчига ҳаёт тажрибаси орқали бирмунча таниш, тушунарли бўлиши керак.

Амалиёт шунини кўрсатадики, адабий ривожланиш даражаси юқори бўлган ўқувчилар бадиий асарларни ўқишга катта қизиқиш намоён этадилар. Бундай ўқувчиларда таҳлил механизми, асарнинг образлар тўқимасидан бадиий тағ маънони ажрата олиш малакалари шаклланган бўлади; уларда гоёвий-эмоционал мазмунни қўлга киритиш сари кўрсатма шаклланган бўлади; эстетик шаклга қизиқиш ва дид мавжуд бўлади. Адабий ривожланиш даражаси паст ўқувчиларда бундай механизмларни қайтадан, лекин ўзга тилдаги ўқиш материали асосида ҳосил қилиш лозим бўлади. Бу эса узоқ давом этадиган машаққатли меҳнатдир.

Танишувни соддароқ адабий шакллардан бошлаш керак. Делектив жанрда ана шу соддалик бор.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиладиган адабий материалларни танлашда амал қилинадиган асосий принциплардан бири — бу ўқувчиларнинг **ўқув-билув эҳтиёжларини** кўзда тутишдир.

Ўқувчилар ўқув-билув мотиви билан Ўзбекистон ҳақида, ўзбеклар тўғрисида кўпроқ маълумот олишга интиладилар.

Асар танлашнинг дастлабки етакчи принципи — **бадиий асарнинг миллий-маданий аҳамияти** саналади.

Бизнингча, ўзбекларнинг ижтимоий-тарихий ривожланишида ўзига хос характерли даврлар мавжуд. «Ўзбек тили» дарсликлариде адабий матнлар орқали қайси даврлар хусусида сўз юритилади? Буларни таҳлил қилиб чиқамиз.

Адабий асарнинг танланиши кўп жиҳатдан ёзувчи ҳаётининг қайси ҳодисаларини тасвирлаётгани, қайси томонларини ажра-

таётгани, уларни қай тарзда талқин қилаётгани, қандай ғоявий муаммоларни ўртага қўяётгани билан аниқланиши лозим.

Бизнингча, ҳаётий воқеалар ҳам сараланиши керак. Бошлангич синф ўқувчилари қайси воқеалардан хабардор бўлишлари кераклиги, умумтаълим босқичи ўқувчиларини қайси ижтимоий ҳодисалар қизиқтириши, ўсмирларни нималар қизиқтириши сарҳисоб қилинмоғи даркор.

«Ўзбек тили» дарсликларида адабий матнлар орқали қайси воқеа-ҳодисалар хусусида сўз юритилади? Буларни таҳлил қилиб чиқамиз.

Адабий материаллар ўзбекни англаш учун хизмат қилиши керак.

Шундай қилиб, адабий асарларни ғоявий мазмунининг уч томонини: тематикаси, проблематикаси ва ғоявий-эмоционал баҳосини уларнинг бирлигида ҳисобга олган ҳолда танлаш керак.

Адабий материаллар **жанр ва услуб** жиҳатдан ҳам кўриб чиқиши лозим.

Насрий асарларни танлаш бир қадар қийинчилик уйғотса, шеърый асарларни танлаш ундан ҳам машаққатлидир. Шунга қарамай, шеърый асарлар таълим мазмунига жуда эрта киритилади. Уларнинг эстетик қадриятларга бойлиги, ритмика ва оҳангни ўргатиш учун қулайлиги шунга имкон беради. Айрим шеърларда ривоялаш ҳам мавжуд бўлгани учун мазмунини тушунишда бир-мунча осонлик туғдиради.

Насрий асарларни ўрганишнинг аҳамияти ҳақида методист олима Д.Д.Исломова бундай ёзади: «Насрий асарлар ўқув матнларига қараганда ҳам ўзбек тилини, ҳам адабиётини, ҳам миллий қадриятларини ўрганишда мазмунли, таъсирчан восита саналиб, ўқувчилар қалбига йўл топа олади» (15-бет). Аслида ҳам шундай.

Д.Д.Исломова ўзбек тилида ўрганиш учун танланадиган насрий асарларнинг қуйидаги муаммоли жиҳатларига эътиборни қаратади: «Ўзбек тилидаги бадиий асар баъзан ўқувчиларнинг одатдаги тасаввурларига мос келмайди, чунки унда тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонларнинг характер хусусиятлари, бир томондан, миллий қадриятлар ва миллий маънавият билан, иккинчи томондан, умуминсоний хислатлар билан боғлиқ бўлади. Ана шундай бадиий образли асарлардан олинган парчаларни ўқиб-ўрганиш бу асарларнинг ғоявий-эстетик жиҳатлари, қурилиши, тил хусусиятларини тадқиқ этиш, шу аснода

қўшимча маълумотлар билан танишиш мазмунида кечади. Айниқса, йирик асардан келтирилган парчанинг қурилиши билан боғлиқ қийинчиликлар олдиндан бартараф этилмас экан ёки бу қийинчиликларга қисман барҳам берадиган қўшимча маълумотлар (изоҳлар, шарҳлар) берилмас экан, баъзан ўқитувчининг ушбу мушкулликларни келтириб чиқарган сабабларни билмасдан туриб қиладиган саъй-ҳаракатлари, уринишлари бесамар кетиши, яъни шу орқали эришиладиган натижалар йўққа чиқиши мумкин»¹.

Д.Д.Исломова танланадиган насрий асарнинг ҳажмига, айниқса, унинг йирик асардан олинган парча эканлигига алоҳида эътибор беради. Унинг қуйидаги фикрлари масалага оидинлик кирита олади: «Ҳажми кичикроқ ҳикояларни тўлиғича олиш ва қисман адаптация қилиш мумкин бўлса, аксинча, повесть ёки романларни бу тарзда дарсликка киритишнинг иложи бўлмаганлиги учун улардан парчалар ажратилиши керак. Яхлит олинган ёки қисқартирилган (адаптация қилинган) ҳикоя билан йирикроқ асардан келтирилган парча ҳажман тенг ва ўхшаш бўлади, лекин уларни жанр хусусиятларига кўра фарқлантирувчи, айрим парчаларда эса бадиий идрок сифатига салбий таъсир кўрсатувчи жиҳатлар ҳам бўлиши мумкин» (17-бет).

Муаллиф русийзабон ўқувчиларга мўлжаллаб қисса ёки романдан олинган парчада асар бошида келтириладиган экспозиция баъзан тушиб қолган бўлиши, детектив асарларда, А.Қодирийнинг баъзи ҳикояларида экспозиция асар мазмунининг охирига қўйилган бўлиши, ҳикоянинг охирини қисқартириш пайтида у тушириб қолдирилиши мумкинлигини таъкидлайди (22–23-бетлар). Шунингдек, ҳикоя кўпинча конфликт асосига қурилиши, роман ёки қиссадан олинган парчада у кўпинча ноаниқ бўлиши уқтирилади (24-бет). Табиийки, экспозиция бўлмаса, баъзан тугун ҳам бўлмайди. Тугун орқали ифодаланган конфликт аён бўлмаса, сюжет ривожига ҳам аниқ кузатилмайди (24-бет). «...танланган парчани асар сюжетининг муҳим компонентлари билан *кичик муқаддима* ва *яқун* кўринишида таъминлаш зарурияти мавжуд» (30-бет).

Д.Д.Исломованинг аниқлашича, “Йирик асардан олинган парчада “тўлиқ бўлмаган” алоқалар акс этади. Бундай алоқалар парчада тасвирланган воқеа-ҳодисаларнинг сабаблари асарнинг бош

¹ Исломова Д.Д. Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида насрий асарларни ўрганиш (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – 16-б.

қисмларида қолиб кетганлиги, қаҳрамонлар ўртасида шаклланган муносабатлар ҳам аввалроқ ёритилганлиги ва бошқа шу қабилар туфайли ўқувчи учун мутлақо ноаниқ бўлиб туради ва баъзан парчанинг муайян ерига борганда бирор тафсил орқали ойдинлашади” (33-бет).

Муаммоли матнларга эса, аксинча, улардаги мавқелараро сабаб-натижа алоқалари бир хил маънода бўлмаган мантиқий структура хосдир. Р.Йўлдошев бошчилигидаги муаллифлар гуруҳи тузган 8-синф “Ўзбек тили” дарслигида¹ Пиримқул Қодировнинг асаридан парча берилган. “Юлдузли тунлар” сарлавҳали парчанинг дастлабки қисми (55–56) муаммоли матн хусусиятини ўзида ифода этади. Бу ерда, бир томондан, Ҳумоюн, иккинчи томондан, Бобур, учинчи томондан, руҳонийлар мавқелараро сабаб-натижа алоқадирлар. Шайхулислом Ҳумоюннинг касалини тuzатсалар, Бобурга ўз ҳукмини ўтказиш ҳуқуқини қўлга киритган бўлардилар. Ҳумоюн отаси Бобурнинг илтижоси билан соғайиб кетганидан хижолатда. Бобур фарзандининг саломатлигини ўз ҳаётидан ҳам устун қўяди. Русийзабон ўқувчилар кичик бир парчани ўқиш орқали ушбу мавқелараро сабаб-натижа алоқа ва боғланишларни қатта қийинчиликлар билан англаб етадилар.

9-синф «Ўзбек тили» дарслигида Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» асаридан бир эмас, бешта парча келтирилган. Шу муносабат билан парчалар орасида ўзаро алоқадорлик, боғланишнинг бор ёки йўқлиги ҳам муаммоли матнларнинг юзага келиши учун сабаб бўладиган омиллар сирасига киради.

9-синф «Ўзбек тили» дарслигида «Маърифат фидойилари» мавзуси муносабати билан 1-дарсда Ҳумоюннинг кутубхонаси ва Ҳумоюннинг Бобурдан шу кутубхона учун китоблар ёзиб бериши ҳақидаги илтимоси акс этган парча жой олган. 2-дарсда келтирилган парчада Бобурнинг ижод жараёни тасвири берилган.

«Менинг тенгдошларим» мавзусидаги дарсда келтирилган парчада ёш истеъдод эгаларини тарбиялаш, бундай шарафли ишда ҳазрат Алишер Навоийнинг хизматлари ҳақида Бобур билан Хондамирнинг суҳбати берилди.

«Жаҳон меъморчилик обидалари» мавзуси билан боғлиқ равишда келтирилган парчада гумбазли бино ва ушбу бинодаги Бобур кўз югуртираётган ҳужра тасвирланади.

«Одамлардан кутганларим» мавзуси юзасидан берилган 1-дарс-

¹ Йўлдошев Р. ва бошқ. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000.

да Бобур билан Хондамирнинг Мовароуннаҳрдаги кўчклар ту-
файли Андижондан Ҳиндистонга йўл олиш сабаблари ҳақидаги
суҳбатидан парча келтирилади.

Дарсликда насрий асардан олиб берилган парчалар таҳлили
шуни кўрсатадики, келтирилган бешта парчанинг ҳар бири ўзича
мустақил кичик мавзуга эга бўлиб, уларни умумлаштириш, бир
бутунга бирлаштириш қийин. Чунки шеъринг асар қайси шоирга,
насрий асар қайси ёзувчига тегишли эканлигидан қатъи назар
асосан мавзувий мансублигига кўра танланган.

Хуллас, ҳикояни ёки йирик насрий асардан олинган парчани
адаптация қилиш унинг мазмунини тўлдирадиган маълумотлар
қўшишдан иборат бўлади.

Шеъринг асарлардан танланган парчада, насрий асарда бўлган
ни каби, мураккаб матн юзага келиши мумкин. Масалан, 8-синф
«Ўзбек тили» дарслигида Ҳамид Олимжоннинг «Ўзбекистон»
шеъриндан олинган дастлабки парча қуйидагича бошланади:

Далаларда бошланади иш,
Бошланади ижод ва турмуш.
Кундан кунга ўсади пахта,
Барг чиқади ҳар бир дарахтда.
Олмазорлар гулин тўкади,
Мева боглаб шохин букади...

Ўқувчи шеъринг номидан унинг Ўзбекистон ҳақида эканли-
гини билиб олади. Аввал у кундалик бажариладиган юмушлар,
табиатдаги ўзгаришлар, меҳнат жараёнидан шоир нима демоқчи
эканлигини англамай туради. Охириги тўрт мисрани ўқигандан
кейингина ғоя маълум бўлади:

Ҳаммасининг бир истаги бор,
Ҳаммаси ҳам хурсанд, бахтиёр.
Бу ўлкада ҳар нарса бордир,
Кўрмаганлар доим хумордир.

Мазкур дарсликда А.Ориповнинг «Алишернинг онаси» шеъ-
ри берилган. Русийзабон ўқувчилар учун ушбу шеър муаммоли
саналиши мумкин, чунки Алишер Навоийнинг отаси, бобоси
маълум бўлгани ҳолда нима учун онасининг кимлиги жумбоқ
бўлиб қолгани уларга жуда галати туюлади.

Хуллас, насрий асарлардан олинган парчаларда ҳам, баъзи
шеъринг асарларда ҳам муаммолилик мавжуд бўлмаслигига ҳара-
кат қилиш лозим. Бу эса яна асар танлаш билан боғланади. Баъ-
зан методик мулоҳазалар билан олдиндан танишмаган ҳолатда

асарнинг ё бошланиш қисми, ёки кульминациясига алоқадор қисми олинishi мумкин. Булар матннинг асосий қисмини ўқиб чиқишга қизиқиш уйғотади. Баъзан бир йирик асардан бир нечта гапдан иборат парчалар танланиши ва улар монтаж-матн шаклида тақдим этилиши мумкин. Бунда парчалар асарнинг ҳар ер, ҳар еридан олинади.

2-9-синф «Ўзбек тили» дарсликлариди драматик асарлар умуман кўзга ташланмайди. Аслида драматик асарлар кўпроқ диалогик нутқ ўстириш, шу мақсадда роль ижро этиш (овозлантириш) керак бўлганда асқотади.

Асар танлашда қахрамонлик, драматик, романтик, танқидий йўналишдаги асарларга ҳам эътибор бериш талаб этилади. Булар орасида муайян нисбат таъминланиши лозим.

Асар танлашда унинг **ахлоқий тарбия мақсадларига мувофиқлиги** ҳам назарда тутилиши керак.

Методист олима О.Мусурмонова таъкидлаганидек, «Миллий адабиёт ҳар бир миллатнинг характери, ҳис-туйғулари, турмуш тарзи, ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиети босқичларини ҳаққоний чизиқларда бадиий ифодалайди»¹. Бу фикр таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарслари учун бадиий асар танлаш ишларига тўғри йўналиш бера олади. Ўқувчилар ана шундай матнлар асосида ўзбекни, ўзбек халқини, унинг миллий маънавияти ва қадриятларини, айна пайтда хулқ-атворини тушуниш ва буларга ҳурмат билан қараш мазмунида тарбия топадилар.

О.Мусурмонова ўзбек мактабларининг адабиёт дарсларидаги камчиликлар ҳақида гапириб, шундай дейди: «...ўқувчиларга дарс бериш жараёнида турли тушунчалар ҳақида билим берилади-ю, лекин бурч, номус, муҳаббат, дўстлик, яхшилик, қабоҳат, адолат, шахсиятпарастлик, фаҳр, уят, ғаразғўйлик, инсонпарварлик, эрк, озодлик, бахт ва бахтсизлик, уларнинг моҳияти ҳақида жуда кам суҳбатлашилади»².

П.Равшанов, Н.Мирқурбоновлар қуйидаги ахлоқий тушунчаларга эътибор қаратадилар: «Адолат, элпарварлик, ватан, илмфан, меҳнат, ҳунар, ота-она, аёлларга муносабат, устозу шоғирд, камтарлик, тенг кўриш, саховат, тўғри сўзлик, ростгўйлик, ишқ, вафо, ҳиммат, самара, дўстлик, кайфият, тақаллум,

1 Мусурмонова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари. – Т: Ўқитувчи, 1993. – 14-бет.

2 Мусурмонова О. Номи курсатилган китоб, 16–17-бетлар.

меҳмоннавозлик, ҳаё. одоб, поклик. хотирлаш, бадбинлик, золимлик, манманлик. шуҳрат, ичиш, мастлик, қарилик, ҳолни билиш, мансаб. нафс, бахиллик, таъма, худбинлик»¹. Ушбу тушунчалар ҳам баркамол авлодни шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

О.Мусурмонова, П.Равшанов, Н.Мирқурбоновлар тилга олган ахлоқий тушунчаларни тўлиқ деб бўмайди. Уларнинг тўлиқ рўйхати тузилмаган ҳам. Масалан, юқоридагилардан ташқари, дўстга садоқат, дўст-душманнинг кимлигини фарқлаш, фаросатлилиқ, эзгулик ва ёвузлик, улар ўртасидаги кураш, гўзаллик, олижаноб, суҳбатдаги табиийлик ва самимийлик, болаларга хос беғубор ҳис-туйғулар, саҳийлик, меҳрибонлик, меҳр-мурувватлилиқ, бағрикенглик, маърифатга чанқоқлик, одиллик, покиза қалблилик, онани қўмсаш, уни соғиниш, ёлгон сўзлик, қаноатлилиқ, меҳнатсеварлик, ҳалоллик, мардлик, жасурлик каби кўпгина ахлоқий тушунчалар мавжудлигини эслатишнинг ўзи кифоя.

Ўзбек тили дарсларида **таълим ва тарбия бирлиги принципини** амалга ошириш асар танлаш принципларидан бири саналади. Мазкур принципни жорий этиш учун ахлоқий тушунчаларга фарқли ёндашиш зарур. Чунончи, ўзбек тили дарсларида ахлоқий тарбия ўқувчиларнинг рус адабиёти дарсларида ўрганадиган ахлоқий тушунчаларни айнан такрорламаслиги кераклиги табиий. Лекин шундай тушунчалар борки, улар шарқона тарбия унсурлари билан ажралиб туради.

О.Мусурмонова тилга олган бурч, муҳаббат, дўстлик, яхшилик, қабоҳат, адолат, шахсиятпарастлик, фахр, уят, ғаразгўйлик, инсонпарварлик, эрк, озодлик, бахт ва бахтсизлик тушунчалари, П.Равшанов, Н.Мирқурбоновлар таъкидлаган адолат, элпарварлик, ватан, илм-фан, меҳнат, ҳунар, камтарлик, тенг кўриш, саховат, тўғри сўзлик, ростгўйлик, ишқ, вафо, ҳиммат, самара, одоб, поклик, хотирлаш, бадбинлик, золимлик, манманлик, шуҳрат, ичиш, мастлик, қарилик, ҳолни билиш, мансаб, нафс, бахиллик, таъма, худбинлик каби тушунчалар умуминсоний саналади.

Ота-она, аёлларга муносабат, устозу шогирд, такаллум, меҳмоннавозлик, ҳаё, меҳрибонлик, меҳр-мурувватлилиқ, бағрикенглик, одиллик, онани қўмсаш, уни соғиниш, қаноатлилиқ, ҳалоллик, номуслилиқ ва бошқа бир қатор ахлоқий фазилатлар-

¹ Равшанов П. ва б. Адабиёт ва таълим. – Т: Ўқитувчи, 1991. – 107-бет.

да шарқона жиҳатлар мавжуд.

Ўзбек тили дарслари учун бадиий матнлар танлашда фақат шарқона ахлоқий тушунчалар ўқитувчининг диққат-эътиборида бўлиши керак, деган фикр унчалик тўғри бўлмас. 2-9-синфлар берадиган имкониятлардан келиб чиқиладиган бўлса, уларни имкон қалар кенгроқ қамраб олиш зарур бўлади.

«Ўзбек тили» дарсликларига бадиий матнларнинг нима ҳақда эканлиги, улар қайси ахлоқий тушунчаларга бағишлангани, нима уқувчилар ҳукмига ҳавола этилганини кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш мавжуд аҳволнинг таҳлили асосида аниқ хулосаларга келиш, тавсиялар бериш мумкин.

2-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

Муаллифи	Шеър номи	Ҳоҷаси
Қ.Ўтаев	Ассалом	
Ҳ.Шарипов	Салом, мактаб!	
Р.Толиб	Мактабим	
П.Мўмин	Тўртлик	
Т.Йўлдош	Сабзи	
Т.Баҳромов	Светофор	
Т.Ортиқхўжаев	Кулча	
О.Абдурахмон	Дўшш	
Т.Йўлдош	Ойим уйда бўлсалар	
Ш.Саъдулла	Қиш	
М.Ниёзмуродов	Эрта тур	
Ҳ.Исокова	Бувижонимга	
Т.Раҳимова	Ҳисоб дарсида	
Р.Толиб	Наврўз байрами	
П.Мўмин	Кўрганимиз эчкими?	
	Ҳайвонот боғида	
О.Абдурахмон	Устаман	
-	Тошкентим	
Қ.Ўтаев	Ўзбекистон	

Кўриниб турганидек, 2-синфда ўрганиладиган шеърлар ахлоқий тушунчалар оз қамраб олинган.

¹ Toli pova R. va boshq. O'zbek tili. Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 2-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan, 6-nashri. – Toshkent: O'zbekiston, 2007.

3-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

Зафар Диёр	«Сентябрь тоғи» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Пўлат Мўмин	«Синф» ғўртлиги	Ўқиш (илм-фан)
Қамбар Ўтаев	«Билимлар қуни» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Пўлат Мўмин	«Санок» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Азиз Абдураззoқ	«Қоптоғим – офтобим» шеъри	Жисмоний ўйинлар
Обид Расул	«Қузатиш» шеъри	Меҳнатсеварлик, катталарга хурмат
Обид Расул	«Муқаймоқ» шеъри	
Ҳабиб Раҳмат	«Мураббо» шеъри	
Иброҳим Дониш	«Тоғ, ўртоқ!» шеъри	Санок
Қамбар Ўтаев	«Тортиламан турникла» шеъри	Жисмоний машқ
Илёс Муслим	«Салом, Янги йил!» шеъри	Байрам
Сафо Очил	«Тоғ, ўртоқ!» шеъри	Тоғишмоқлар
Қамбар Ўтаев	«Жўжаҳўроз» шеъри	Хўрознинг ҳислатлари
Қавсар Турдиева	«Тимсоҳ» шеъри	Тимсоҳнинг ҳислатлари
Обид Расул	«Турғун тоғам» шеъри	Меҳнатсеварлик, ҳунар
Аскар Қосим	«Доно» шеъри	
Иўллош Суюнов	«Бувижоним» шеъри	Меҳрибонлик
Пўлат Мўмин	«Наврўз келди» шеъри	Миллий анъаналар
Сафо Очил	«Раҳмат» шеъри	Ҳунар, тартиб-ингизом
Абдусайд Қўчимов	«Лайлак келса» шеъри	Табиатни асраш
	«Минг яшанг» шеъри	Шаҳримиз чиройи
Нормурод Нарзуллаев	«Ўзбекистон» кўшиғи	Юрт мадҳи

Кўриниб турганидек, 3-синфда берилган шеърий асарларда ахлоқий тушунчалардан жуда оз қисми қамраб олинган. Китоб ўқишга, илм-фан ўрганишга даъват яхши. Лекин 3-синф ўқувчисининг ўзбек тилидан эгаллаган сўз бойлиги ва гап қолипларига доир билими бирор кичик ҳажмдаги бадиий ёки илмий матнни ўқиб тушуниш имконини бермайди. Китоб ўқиш умуминсоний фазилат. Бундай фазилат барча ўқув фанларида, жумладан, рус тилида ўқиш дарсларида ҳам таркиб топтирилади. Шунинг учун ўқишнинг аҳамияти ҳақидаги шеърларга 4 дарс ажратиш мақбул эмас.

Меҳнатсеварлик, ҳунар ўрганиш, жисмоний машқларга иштиёқ ҳам умуминсоний фазилатлар сирасида қаралиши мумкин.

Умуман, 3-синф учун шеърий асарларни танлаш ишини давом эттириш зарурияти мавжуд. Бу синфда насрий асарларни ўқиш устидаги ишларга ҳам маълум ўрин ажратиш имкониятини қидириб топиш зарур.

¹ Toliyova R. va boshq. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 3-sinfi uchun darslik. 3-nashri. – Toshkent: O'zbekiston, 2008.

4-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

Илёс Муслим	«Мактабим» шеъри	Мактаб мадҳи
Пўлат Мумин	«Синфимиз кўшиги»	
Шукур Саъдулла	«Куз» шеъри	Куз тасвири
Халқ кўшиги	«Пахта терими»	Пахта териш
Ҳамза Имомбердиев	«Томоша» шеъри	Телекўрсатув галамиш
Анвар Обиджон	«Қовун» шеъри	
Дўстжон Матжон	«Дарвозабон» шеъри	
Робиддин Исхоков	«Қиш момо» шеъри	
Оллоберган Пўлатов	«Арча» шеъри	
Қамбар Ота	«Янги йил саломи» шеъри	
Ҳамза Имомбердиев	«Бир кунлик муъжиза» шеъри	Мумкин эмас сўзини айтмаслик
Абдурахмон Акбар	«Табнат алифбоси» шеъри	
Оллоберган Пўлатов	«Ёрдамчи» шеъри	Катталарга ёрдам
Анвар Обиджон	«Ажойибхона» шеъри	
Абдулла Авлоний	«Баҳор келди» шеъри	
Мекембой Омаров	«Она» шеъри	
Неъмат Тошпўлат	Она хақида шеър	
Эрпўлат Бахт	«Қушларга севгим» шеъри	
Илёс Муслим	«Турналар» шеъри	
Рауф Толиб	«Наврўз» шеъри	
А. Туроб	«Ўқувчи, эсингда бўлсин» шеъри	Бадантарбия
А. Туроб	«Орасга бўл» шеъри	Ўқув куроллари, кийимни асраш
Қудрат Ҳикмат	«Китоб» шеъри	Китобнинг аҳамияти
Миразиз Абзам	«Китоб нима десалар» шеъри	Китобнинг аҳамияти
Барор Исроил	«Тинчликни қуйлаймиз» шеъри	Тинчлик истаймиз
Йўлдош Сулаймон	«Тилагим» шеъри	Тинчликнинг аҳамияти
Пўлат Мумин	«Ваганим» шеъри	Ваган мадҳи

Маълум бўладики, 4-синфда берилган шеърий асарларда ахлоқий тушунчалардан Ватанга, она тилига муҳаббат, катталарга ёрдам, ширинсўзлик, тўғри сўзлик каби ахлоқий фазилатлар ўзифодасини топган. Булар миллий маънавият тарбияси учун сира ҳам кифоя қилмайди.

4-синфда, 3-синфда бўлганидек, китоб ўқишга, илм-фан ўрганишга даъват этувчи шеърларга кўп ўрин ажратилган. Буни ўтиладиган дарс мавзуси тақозо этади. Лекин 4-синф ўқувчисининг ўзбек тилидан олган билим, ҳосил қилган нутқий кўникмалари

¹ Rafiyev A., Muhammadjonova G. O'zbek tili. Ta'lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 4-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.

бирор кичик ҳажмдаги бадиий ёки илмий матнни муस्ताқил ўқиш тушунтириш имконини бермайди. Китоб ўқишнинг дарсликнинг дардан ташқари муस्ताқил ўқиш қисмига кўчириш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, 4-синф «Ўзбек тили» дарслиги учун ҳам шеърий асарларни танлаш ишини давом эттириш талаб этилади. Бундан ташқари, насрий асарларга ҳам эътиборни қаратиш лозим бўлади.

5-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

Акбар Мирзо	Муस्ताқил юрт ҳақида тўртлик	Истиклол
Қамбар Ўтаев	«Ватанни куйлаган дил» шеъри	Ватан мадҳи
Ҳайдар Муҳаммад	«Яна келди ёз» шеъри	Табиат тасвири
Рауф Толиб	«Фанлар баҳси» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Жуманиёз Жабборов	«Китоб» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Фарҳод Мусаҷонов	«Яхшилик» (хикоя)	Катталарга ёрдам
Жуманиёз Жабборов	«Ҳосил тўғи байрами» шеъри	Ҳосил мадҳи
Турсунбой Алашбоев	«Она тилим»	Она тили мадҳи
Обид Расул	«Ҳарф» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Акбар Мирзо	Тўртлик	Ота-онанинг муаллим эканлиги
«Ўзимиз эртақ ёзамиз» китобидан	«Одобли Аҳмад» шеъри	Транспортда катталарга жой бериш
Маҳмуд Муродов	«Икки хил ёрдам» (хикоя)	Катталарга ёрдам
Сафо Очил	«Светофор» шеъри	Йул ҳаракати қоидалари
Абдулла Орипов	«Ўзбекистон» шеъридан парча	Келажакда ким бўласан
Сафар Барноев	«Ширинлик» шеъри	Сўзлаган тилнинг ширин эканлиги
Шуқур Саъдулла	«Тўғри сўз» (хикоя)	Тўғри сўзлик
Миразиз Аъзам	12 мисра шеър	Ўқиш (илм-фан)
Пўлаг Мўмин	«Сен эрта гуриб» шеъри	Эрта гуриш
Мирзо Турсунзода	Тўртлик	Баҳорги ишлар
Қамбар Ўтаев	«Баҳор ҳадяси» шеъри	Тонгги табиат
Абдурахмон Акбар	«Наврўз келди» шеъри	Наврўз мадҳи
Қамбар Ўтаев	«Саёҳат» шеъри	Ватан соғинчи
Жуманиёз Жабборов	13 мисра шеър	Вилоятлар мадҳи
Жуманиёз Жабборов	«Ёник “қўқ чирок”» шеъри	Юк ортлаган вагонлар карвони
В. Аҳмаджон	«Кўчамиз» шеъри	Куча мадҳи
Илёс Муслим	«Кўноқ утин таълилингиз!» шеъри	Ёзи табиат

¹ Nijozmetova R., Rafiyev A., Alavutdinova N. Ta'lim rus tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik – Toshkent: «Sharq», 2007

Маълум бўладики, 5-синф «Ўзбек тили» дарслигида ахлоқий тушунчалар доираси 4-синфдагига қараганда кенгроқ берилган. Ушбу дарсликда Ватанга, она тилига муҳаббат, катталарга ёрдам, ширинсўзлик, тўғри сўзли каби ахлоқий фазилатлар ўз ифодасини топган.

5-синфда, 2-4-синфларда бўлганидек, китоб ўқишга, илм-фан ўрганишга даъват этувчи шеърларга кўп ўрин (4 та шеър – 4 дарс) ажратилган. Бунини мустақил мутолаага ундайдиган топшириқлар асосида амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Шунда матнни мустақил ўқиб мазмунини тушуниш, ундан ахборот олиш амалий фаолият билан боғланади. Топшириқни бажара олишнинг ўзи ўқувчини китоб ўқишга ундовчи қудратли омил бўлиб майдонга чиқади. Бунга 5-синф ўқувчисининг ўзбек тилидан олган билим, ҳосил қилган нутқий кўникмалари имкон бера бошлайди. Китоб ўқишнинг аҳамияти ҳақидаги 4 шеърдан бирини дарсликнинг дарслар қисмида қолдириб, қолган 3 тасини дарсдан ташқари мустақил ўқиш қисмига кўчириш маъқулдир.

Афсуски, 5-синф «Ўзбек тили» дарслигида насрий асарлар ёки улардан олинган парчалар учтагина. Бу жуда кам.

Умуман, 5-синф «Ўзбек тили» дарслиги учун бадиий асарлар танлаш ишини давом эттириш мақсадга мувофиқдир.

6-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

Б.Омонов	Шеърини топишмоқ (8 мисра)	Эчки ва икки улоқ хақида (Нечта қулоғи, оёғи ва туёғи борлиги)
Р.Толиб	«Ҳазима ва Салима» шеъри	Меҳнатсеварлик ва ялқовлик
Қуддус Мухаммадий	«Китобни қанча севсам оз бўлур» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Абдурахмон Акбар	«Сўзловчи ёмғир» шеъри	Табиат ҳодисалари
Ғафур Фулом	«Тошкент» шеъри	Шаҳар мадҳи
Дўстжон Матжон	«Нон» шеъри	
Рауф Толиб	«Ўзинг-чи?» шеъри	Ахлоқий фазилатлар
Азиз Абдураззоқ	«Ватан ҳақида кўшиқ» ривояти	Ватанга муҳаббат
Тўлқин Илҳомов	«Шапати» (ривоят)	Меҳнатсеварлик
Пўлат Мўмин	«Нон азиз – энг ҳалол» шеъри	
С.Анорбоевдан	«Чўпон ўғли»	Тоғ ҳавоси
Ўлбек	«Тоғда баҳор» шеъри	Тоғ тасвири

1 Tolipova R. va b. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.

Пўлат Мўмин	«Ташқарида қор. уйимизда баҳор!» шеъри	Уйда гул ўстириш
Рауф Толиб	«Жирафанинг бўйни нима учун узун?» шеъри	
Ойбек	«Болалик» (киссадан парча)	Ҳамма нарсага тегавериш
Қуддус Мухаммадий	«Ўқувчига эсдалик» шеъри	Ўқиб, одобли бўлиш

Маълум бўладики, 6-синфда меҳмоннинг отадан улуғ эканлиги, ота-онага ҳурмат, меҳнатсеварлик ва ялқовлик, дангасалик, ўқиш (илм-фан), хунар ўрганиш, бойлик манбаи, ахлоқий фазилатлар, тўғри бўлиш ҳақида, қўли эгрилик жазоси, ўқиб, одобли бўлиш, ҳамма нарсага тегавермаслик, ватанга муҳаббат, ҳар кимнинг ўз вазифасини бажариши кераклиги, ўткир зеҳнлик ахлоқий фазилатлари ўз ифодасини топган. Бадий матнларда кўтарилган ушбу ахлоқий масалаларнинг айримлари (ота-онага ҳурмат, меҳнатсеварлик, ўқиш (илм-фан), хунар ўрганиш, тўғри бўлиш ҳақида, ватанга муҳаббат) қуйи синфлардан бадий асарлар орқали ўрганишда давом этиб келинаётган тушунчалардир. Янгиларини акс эттирувчи шеър ва насрий асарлар танлаш иши талаб даражасида эмаслиги шундай ҳам аён бўлади.

Дарсликда нарса-ҳодисаларни тасвирловчи, уларнинг гўзал жиҳатларини мадҳ этувчи шеърлар қуйи синфлардагига қараганда камайтирилган. Табиат ҳодисалари, тоғ, тоғ ҳавоси, уйда етиштирилаётган гуллар тасвир объектлари саналади.

6-синф «Ўзбек тили» дарслигида атиги иккита насрий асар (парча) келтирилган. Лекин Ойбекнинг «Болалик» қиссасидан олинган парча боланинг итга, товуқларга ва бошқа нарсаларга тегажоқлик қилиши, тегавериши ҳақида. Шубҳасиз, 6-синф ўқувчиси бундай хатти-ҳаракатлар қилмайди. Айтмоқчимизки, ахлоқий тарбия учун олинган тушунчанинг ўзи ўқувчилар ёш савиясига мос келмайди.

7-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

Ҳамид Олимжон	«Ўзбекистон» шеъри	Ватан мадҳи
Худойберди Тўхтабоев	«Сарик девни миниб» (романдан парча). IX боб. Қасрдасан, мактаб?	Илмсиз бирор касбни эплаб бўлмаслиги
Зулфия	«Мактаб очилди» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Мухаммад Юсуф	Оддий муаллим	Ўқитувчига мадҳлар
Эркин Воҳидов	Она гилим ўлмайди	
Ғафур Ғулом	«Билиб қўйки. сени Ватан кутади» шеъри	Ўқиш (илм-фан)
Зулфия	«Олтин куз» шеъри	Кузги табиат тасвири
Фарҳод Мусаџонов	«Яхшилик» шеъри	Катталарга ёрдам қилиб. мақтанмаслик
Ҳабиб Раҳмат	«Жата даракчиси» шеъри	Табиат ҳодисалари
Ойбек	«Оқшом юлдузи» шеъри	Юлдуз ва у уйғотган хислар
Ўткир Ҳошимов	«Нон-имон» асаридан «Ишониш қийин бўлган воқеа». «Дадам айтиб берган дахшатли хикоя»	Нонга муносабат
Пиримқул Қодиров	«Кийик пойлаган полвон» (хикоя)	
Шаҳноза Жураева	Оилада меҳнатсеварликка бағишланган 14 мисра шеър	
Абдулла Орипов	«Ўзбекистон» шеъри	Ватан мадҳи

7-синф «Ўзбек тили» дарслигида берилган адабий материалларнинг ахлоқий тарбиядаги аҳамияти қуйидагича: ота-онага ҳурмат, катталарга ёрдам қилиб, мақтанмаслик, муомала одоби, сахийлик, нонга муносабат, фаросатлилик, ўз севгиси йўлида қийинчиликларни енгиш, Ватан учун жон фидолик. Айтиш мумкинки, дарсликнинг ахлоқий тарбиядаги имкониятлари жуда тор.

Нонга муносабатнинг тарбия топганликка бевосита даҳли бор. Озми-кўпми тўғри тарбияланган бола нонни босмайди, уни тепмайди ҳам. Аслида ноннинг ушоғи ҳам нон, у увол бўлмаслиги керак.

Ахлоқ, инсоний муносабатлар нуқтаи назаридан «Алпомиш» матни тўғри танланган эмас. Чунки рус, қозоқ ва бошқа миллатларда ака-ука, опа-сингил бир-бирига қуда бўлмайди, қариндошлик ришталари билан боғланган ёшлар бир-бирига кўнгил қўя олмайди. Ушбу асарни бериш зарурияти кучли бўлса, уни

¹ Tolipova R., Tursunova I., Ochilova H. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. To'ldirilgan 2-nashri. – Toshkent: «Sharq», 2005.

бирмунча адаптация қилиш, асар бошидаги ака-укалар ҳақидаги қисми бермаслик мақсадга мувофиқдир.

7-синф «Ўзбек тили» дарслигида, қуйи синфларда бўлгани каби, нарса-ҳодисаларни тасвирловчи, уларнинг гўзал жиҳатларини мадҳ этувчи шеърларга ҳам ўрин ажратилган. Табиат ҳодисалари, юлдуз, кузги табиат, тасвир объектлари саналади.

Дарсликда ўқишнинг аҳамиятига урта асар (иккита шеър, бир насрий асардан парча) берилган. Тўғри, китоб ўқишга ҳавас уйғотиш зарур. Лекин бу ишни амалий топшириқлар асосида ҳам амалга ошириш мумкин. Айнан бир йўналишдаги бадиий матнларнинг синфдан-синфга такрор берилиши мавзуларнинг синфдан-синфга қўчиши туфайлидир. Чунки айти 25-30 мавзунинг катта қисми ҳар бир синф дастурида гўё ривожлантириб бориш зарурияти билан берилаётгандай такрор кўрсатиб келинмоқда. Дарс мавзуси асар танлаш мавзусига ўз ҳукмини ўтказмасдан қолмайди.

7-синф «Ўзбек тили» дарслигида бор-йўғи урта насрий парча келтирилган. Бу ҳолатни насрий асарларнинг ўқувчиларни ахлоқий тарбиялашдаги ўзига хос аҳамиятини ҳисобга олмаслик оқибати, деб баҳолаш мумкин.

Шундай қилиб, 7-синф «Ўзбек тили» дарслиги учун шеър танлаш, йирик насрий асарлардан парчалар ажратиш ишини ахлоқий тарбияни кенгроқ йўсинда амалга ошириш мақсади билан давом эттириш талаб қилинади. Айти пайтда асарларнинг жанр ранг-баранглигига ҳам эътиборни кучайтириш лозим бўлади.

8-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

Ҳамид Олимжон	«Ўзбекистон» шеъри	Ўлкамизда ҳамма нарса борлиги
Мухаммад Юсуф	«Ватаним» шеъри	Ватанимиз ўтмиши
М.Шайхзода	«Салом, мактаб!» шеъри	Илм, ўқиш
К.Мухаммадий	«Китоб бизники» шеъри	
Зулфия	«Олгин куз» шеъри	
И.Кодиров	«Пахтакор меҳнати» матни	
Э.Воҳидов	«Она тилим ўлмайди» шеъри	
К.Мухаммадий	«Ўқувчига эсалик» шеъридан парча	Илм, ўқиш
Э.Воҳидов	«Дўст билан обод уйинг...» шеъри	
М.Сулаймонов	«Пушаймонлик» насрий масали	Мактаниш, кибрланиш

¹ Muhiidinova X. va b. O'zbek tili. Ta'lim ris tilida olib boriladigan maktablarning 8-sinfi uchun darslik. – T: O'qituvchi, 2004.

Хамид Олимжон	«Ўзбекнетоп» шеъри (бошланиши)	
А.П.Гайдардан	«Номус» ҳикояси	Папқасини дарахт тагига қуйиб, капалак қувлаб юрган қиз
С.Хонбеков	«Ўзбек полвошим» шеъри	
Х.Олимжон	«Ўрик гуллагаида» шеъридан парча	
А.Орипов	«Алишернинг онаси» шеъри	Она ҳақида
Ғафур Ғулом	«Вақт» шеъри	
Юсуф ҳос Ҳожиб	«Қутадғу билиг»дан парча	Камтарлик
Ойбек	«Навоийнинг болалиги» асаридан парча	Кафасдаги чиройли қушлар ҳақида

Кўриниб турганидек, 8-синф «Ўзбек тили» дарслигидаги бадиий матнларда ахлоқий тушунчалар доираси жуда тор қамраб олинган: мақтаниш, кибрланиш, ота-онага ҳурмат, камтарлик.

Ўқиш, илмга ҳавас, дарсдан қочишнинг уятли иш эканлиги икки шеър, бир насрий парча мисолида ўз ифодасини топган. Насрий парчада кўтарилган ахлоқий масала 8-синф ўқувчиси ёшига мос келмайди.

Дарсликда насрий асарлар бир ҳикоя, бир насрий масал, насрий асарлардан олинган икки парча орқали тақдим этилган.

Умуман, 8-синф «Ўзбек тили» дарслиги учун ҳам шеър танлаш, йирик насрий асарлардан парчалар ажратиш ишини ахлоқий тарбияни кенгроқ йўсинда амалга ошириш мақсади билан давом эттириш талаб қилинади. Айни пайтда асарларнинг жанр ранг-баранглигига ҳам эътиборни кучайтириш лозим бўлади.

9-синф «Ўзбек тили» дарслигида¹:

	Ватан ҳақида тўртликлар	Ватан мадҳи
Абдулла Орипов	«Ўзбекистонда куз» шеъри	Кузнинг тўкинлиги
Х.Ғуштабов	«Бу кўприкни бобом қурганлар» («Жаннати одамлар» асаридан)	
Эркин Воҳидов	«Ягона Ватан» шеъри	Ватан мадҳи
П.Қодиров	«Юлдузли тунлар»дан парча	Асар ёзиш
Эркин Воҳидов	«Ўзбегим» шеъри	Илм-фан
П.Қодиров	«Юлдузли тунлар»дан парча	Ижод жараёни
П.Қодиров	«Юлдузли тунлар»дан парча	Истеъдод йўлини тўсувчи бахиллик
Абдулла Орипов	«Оилада тугилса гўдак» шеъри	Оиланинг юзага келиши

¹ Rafiyev A. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 9-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.

П.Кодиров	«Юлдузли тунлар»дан парча	Бинодаги нақшлар
Ғафур Ғулум	«Вақт» шеъри	Қисқа умрда вақт қадрини билиш
Ҳамза Ёқубов	«Орол» шеъри	Орол экологияси
Ойбек	5 мисра шеър	Шоир ҳақида
Ҳамид Олимжон	Тўртлик	Шоирнинг абадийлиги
А.Орипов	Тўртлик	Шоир эъзози
Абдулла Орипов	«Шундай яшар одағда одам» шеъри	Беҳуда яшамаслик
П.Кодиров	«Юлдузли тунлар»дан парча	Юксакликка кўтарилиш
Йулдош Сулаймон	«Одамийлик ўлмасин» шеъри	
Абдулла Орипов	«Адолат» шеъри	
	«Куч адолатда» матни	
Абдулла Орипов	«Ўзбекистон» шеъри	Ватан мадҳи
Абдулла Орипов	«“Муножот”ни тинглаб» шеъри	
Ў.Ҳошимов	«Икки эшик ораси» асаридан парча	Кағга ашула
Э.Нечасв	8 мисра шеър	Ўқиш (илм-фан)
Бедил	Тўртлик	Ўқиш (илм-фан)
Абдулла Орипов	8 мисра шеър	Ватаннинг тинчлиги. Унга жон фидолик

9-синф «Ўзбек тили» дарслигида берилган адабий материалларнинг ахлоқий тарбиядаги аҳамияти қуйидагича: муомала одоби (оз гапириш кераклиги), истеъдод йўлини тўсувчи баҳиллик, оиланинг юзага келиши, Орол экологияси, беҳуда яшамаслик, юксакликка кўтарилиш, ўқиш (илм-фан), Ватаннинг тинчлиги, унга жон фидолик.

«Ўзбек тили» дарсликларидаги адабий материаллар асосан умминсоний, қисман шарқона ахлоқий фазилатларни тарбиялашда фойдаланилиши мумкин. Лекин ушбу материалларнинг айримлари мақбул тарзда танланмаган.

Шуни ҳам эслатиш лозимки, «Ўзбек тили» дарсликларида айрим ахлоқий тушунчаларга эътибор зиёдроқ бўлиб кетган. Масалан, ўқиш, илмли бўлиш кераклигини тарғиб қилувчи матнлар кўпга ўхшайди. 3-синфда 7та шеър, 4-синфда 3та шеър, 5-синфда 4та шеър ўқувчиларда ўқишга ҳавас уйғотиш мақсадига эга. Лекин ҳали ўзбек тилида китоб мутолаа қилиш имкониятига эга бўлмаган ўқувчиларни шунга даъват этиш ғалати туюлиши мумкин. Аслида матнни ўқишга қизиқтириш тўғри бўлади.

Таҳлиллардан маълум бўладики, 2-9-синф ўзбек тили дарсликларида ўқиб ўрганиш учун танланган адабий материаллар ораси-

да ахлоқий тарбия учун хизмат қиладиганлари оз бўлиб, уларни алмаштириш, кўпайтириш зарур.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун бадиий асарлар танлашда амал қилиш лозим бўлган принциплардан бири **миллий маънавият тарбиясини назарда тутуш** принциpidир.

«Ўзбек тили» дарсликларида миллий маънавият тарбиясини амалга ошириш мумкин бўлган адабий матнларнинг мавжуд бўлиши муҳим аҳамият касб этади. Фан арбоби А.Расуловнинг «Глобал жараёнлар ва маънавият» мақоласида таъкидланишича, «Меҳр-оқибат, меҳр-мурувват, меҳр-муҳаббат, ҳалоллик, поклик, адолат, инсоф сингари эзгу фазилатлардан юксак маънавият пайдо бўлади»¹.

Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият — энгилмас куч» асарида маънавиятга қуйидаги таърифлар берилди:

«Маънавият — инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир»².

«Менинг назаримда «маънавият» тушунчаси жамият ҳаётидаги гоъвий, мафкуравий, маърифий, маданый, диний ва ахлоқий қарашларни ўзида тўла мужассам этади»³.

«Фазилатларнинг маъно-мазмунини нафақат чуқур англаш, балки ана шу хусусиятларга эга бўлиш, уларга амал қилиб яшаш — одамзотнинг маънавий бойлигини белгилаб берадиган асосий мезон, десақ, ҳеч қандай хато бўлмайди»⁴.

«Барчамизга аён бўлиши керакки, қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонқуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади»⁵.

Профессор Қ.Йулдошев таъкидлаганидек, «Юртимиз мустақилликка эришгач, таълим-тарбия тизимида асл миллий қадри-

1 Расулов А. Глобал жараёнлар ва маънавият // Маънавий юксалиш ҳулида. — Тошкент: Маънавият, 2008. — 8-бет.

2 Илом Каримов. «Юксак маънавият — энгилмас куч». — Тошкент: «Маънавият», 2008. — 19-бет.

3 Илом Каримов. «Юксак маънавият — энгилмас куч». — Тошкент: «Маънавият», 2008. — 20-бет.

4 Илом Каримов. «Юксак маънавият — энгилмас куч». — Тошкент: «Маънавият», 2008. — 25-бет.

5 Илом Каримов. «Юксак маънавият — энгилмас куч». — Тошкент: «Маънавият», 2008. — 116-бет.

ятларга таяниш тобора қарор топиб бормоқда ва кўнгил тарбиясига, яъни инсон маънавиятини шакллантиришга бирламчи юмуш сифатида ёндашиш устувор бўлиб бормоқда»¹.

Миллий ғоя Ўзбекистонда яшаётган тили, дини, миллатидан қатъи назар барча фуқароларнинг юрт тинчилиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлигини амалга ошириш билан боғлиқ олижаноб ниятларини, ҳаётий мақсадларини ифода этади. Ҳар ким ўзи учунгина эмас, балки Ватанни ўйлаб яшаши лозим.

Инсон қалбига йўл топишнинг қудратли воситаси — бу адабиёт. Миллий маънавият, миллий ғоя тарбияси нуқтаи назаридан қараганда, таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар учун яратилган «Ўзбек тили» дарсликларидagi бадий матнлар кўп ҳам талабларга жавоб беравермайди.

Меҳр-оқибат, меҳр-мурувват, меҳр-муҳаббат катта ёшдагиларга муносабат, бир-бирига ҳурматда бўлиш каби фазилатларда намён бўлади.

3-синфда Обид Расулнинг «Кузатиш» шеъри катталарга ҳурмат, Йўлдош Суюновнинг «Бувижоним» шеърида меҳрибонлик акс этган.

4-синфда Оллоберган Пулатовнинг «Ёрдамчи» шеърида катталарга ёрдам ғояси акс этган. Мекембой Омаровнинг «Она» шеъри, Неъмат Тошпўлатнинг она ҳақидаги шеърига онага чексиз ҳурмат ҳисси сингдирилган;

Барор Исроил «Тинчликни қуйлаймиз», Йўлдош Сулаймон «Тилагим» шеъри тинчликнинг аҳамиятини тараннум этади.

5-синфда Маҳмуд Муродов «Икки хил ёрдам» ҳикоясида катталарга ёрдам бериш, шу ёрдами билан мақтанмаслик ҳақида.

7-синфда Фарҳод Мусажонов «Яхшилик» шеъри ҳам катталарга ёрдам қилиб, мақтанмаслик ғоясини илгари суради.

9-синфда Абдулла Ориповнинг 8 мисра шеъри Ватаннинг тинчилиги, унга жон фидолик туйғуси билан йўғрилган.

Дарсликларда **ҳалоллик, поклик** фазилатлари акс этган бадий матнлар деярли учрамайди.

Дарсликларда **адолат, инсоф** сингари эзгу фазилатлар тарбиясига бағишлагиши мумкин бўлган адабий матнлар ҳам йўқ даражада.

4-синфда Ҳамза Имомбердиевнинг «Томоша» шеъри теле-

¹ Қ.Йўлдошев, Қ.Ҳусанбоевнинг «Адабиёт — маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омилли» номи китобига ёзилган «Сўзбоши». — Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриети, 2009. — 4-бет

кўрсатув талашиш воқеаси акс этиб, кимнингдир ён босиши кераклиги ғояси англашилади.

9-синфда П.Қодиров «Юлдузли тунлар»дан парча истейдод йўлини тўсувчи бахиллик муаммоси кўтарилган.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун **миллий маънавият тарбияси назарда тутилган адабий матнлар танлаш ишини қайта амалга ошириш даркор.**

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида ўрганиш учун бадий асарлар танлашда амал қилиш лозим бўлган принциплардан бири бўлмиш **илмийлик принципига кўра** замонавий ўзбек адабиётига доир материаллар танлашда адабиётшуносликда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги даврида шаклланган илмий қарашлар назарда тутилмоғи даркор.

Адабиёт ўқитиш леганда, биринчи навбатда бадий матнлар назарга олинади. Аммо шу билан бир қаторда адабий-тарихий давр шарҳлари, таржимаи ҳоллар, адабий-назарий тушунчалар ҳақидаги маълумотлар, ниҳоят, адабий намуналар англашилиб, шулар асосида адабий тайёргарликни таъминлаш мақсади кўзланади. Бу материалларга методик адабиётларда турлича муносабат мавжуд. Чунончи, методист-олим В.Ш.Мирочник: «адабий материал қай тартибда жойлаштирилмасин, мактабда ҳамма вақт умуман ёзувчининг ижоди эмас, балки айрим асарлари ўрганилади», – деб ўқтиради¹. Методист-олим Қ.Йўлдошев ҳам 7-синф адабиёт дастурининг мазмуни ҳақида гапириб, бу дастурдаги «яна бир хусусият шундаки, унда адиб танлаш йўлидан эмас, асар танлаш йўлидан борилган» деб таъкидлайди². Бу фикрларнинг замирида ётган нарса шуки, адабий тайёргарлик адабий таълим воситасидир, асардан завқ олиш, таъсирланиш, асар қаҳрамони руҳиятига ошно бўлиш эса адабий таълим маҳсули, ҳосиласи, мевасидир. Адиб, унинг ижоди ҳақидаги маълумотлар биринчи навбатда маърифий мақсадларни амалга ошириш, қолаверса, ўқувчиларни асарни тушунишга тайёрлаш мақсадини назарда тутади. Бу ўзига хос «кириш машғулотлари»дир.

«Проблемы преподавания русской литературы» китобида бу масалага қуйидагича равшанлик киритилган: «Адабиёт назариясини билиш ўқувчиларнинг бадий асарни ҳам эстетик воқеа

1 Мирочник В. Ш. Книга для чтения. –Т.: Ўқитувчи. 1977. – с. 5.

2 Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби: Методик қўлланма. – Т.:Ўқитувчи, 1997. – 6-б.

сифатида, ҳам жамият тарихининг муайян факти сифатида англаб етиш, яъни бадий асарга хос бадий тимсолнинг икки томонлама табиатидан келиб чиқадиган икки ёқлама моҳиятни тушунишга ёрдам беради»¹.

Онглилик принципи адабий-тарихий даврга, адибнинг таржимаи ҳолига, асарда акс этган тимсолларга тушуниб муносабатда бўлишни ифода этади.

Тизимлилик принципи ўзбек тили дарслари таркибида янги ўзбек адабиётини кичик курсга бирлаштира оладиган, янги ўзбек адабиёти ҳақида бир бутун яхлит тасаввур уйғотадиган қилиб режалаштиришда ўз ифодасини топади.

Фаоллик принципи ХХ аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини ўқувчиларнинг фаол ўзлаштиришларини таъминлайдиган қилиб белгилашда ўз ифодасини топади.

Кўрсатмалилик принципи адибларнинг портретларини беришда; адабий-тарихий давр шарҳида, таржима ҳолда турли диаграммалар, схемалар, жадваллар келтиришда, таълимнинг техника воситаларидан фойдаланишда ўз татбиқини топади.

Мунтазамлилик принципи кўра ХХ аср ва истиқлол даври ўзбек адабиётига доир ўқув материаллари ўқув йили давомида вақт-вақти билан даврий бериб борилиши, узилишлар, қалаштириб юборишларнинг бўлмаслигида ўз ифодасини топади.

Адабий таълимда узлуксизлик ва узвийлик принципи методик адабиётларда кенг ёритилган.

Изчиллик принципи билим беришда адабий тайёргарлик билан боғлиқ тушунчаларнинг аста-секин, лекин узлуксиз бойиб, мураккаблашиб бориш замирида намоён бўлади.

Пухталилик принципи таълим мазмунидан кўра кўпроқ ўқитиш методларига хосдир.

Якка /индивидуал/ ёндашиш принципи ўқув материални ҳар бир ўқувчининг ўз имкониятлари доирасида, ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб идрок этишларини кўзда тутишда намоён бўлади.

Ривожлантирувчи таълим принципи муҳим принциплардан саналиб, унга кўра таълим мазмунини ёшларнинг таълим босқичида эгаллайдиган билимларини ҳисобга олган ҳолда шу билимларини бойитадиган қилиб белгилаш кўзда тутилади.

Ўқувчиларнинг рус адабиётидан олган билимларига таяниш принципи ҳам таълим мазмунини белгилашда муҳим роль ўйнайди. Бунда, бир томондан, адабий-назарий тушунчалар, иккинчи то-

¹ Проблемы преподавания русской литературы. – Л.: Просвещение, 1989. – с. 10.

мондан, адабий жараён кўзда тутилади.

Русийзабон ўқувчиларга ўзбек адабиётини ўргатишда она тилидаги адабиёт дарсларида шаклланган билим, кўникма ва ма-лакаларнинг таянч бўлишини ҳамда айти шу параметрларнинг ривож ижобий таъсир кўрсатишини назарга олиш зарур.

В.Р.Шчербинанинг таърифлашича. «адабиётдаги тимсоллар орқали акс этган ҳаёт материали бойлиги, қаҳрамонлар ва бутун жамиятнинг турмуш тажрибаси билан кишилар онгини шакл-лантиради. Шунинг учун у бир вақтнинг ўзиде ва бир хилда та-факкурга ва ҳис-туйғуга таъсир кўрсатади»¹. Зеро, адабиёт киши-нинг ижтимоий ҳамда ички моҳияти билан чамбарчас ва бево-сита боғлиқдир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, адабиёт дарсларида ўқиш ма-териаллари орқали ҳаёт фактларини қалаштириб ўргатиш эмас, балки, бир томондан, ўзбек халқининг турмуш тарзини тушу-нишга, иккинчи томондан, ўзбекона адабий тайёргарлигини таъ-минлашга қаратилади. Ўзбек халқини англаш билан боғлиқ ҳаётий воқеалар дастурий аҳамият касб этмоғи лозим. Асар мазмуни кенг, умумлаштирувчи тавсифга эга бўлиб, абадий умуминсоний му-аммолар ечилади, шунинг учун асрлар бўйи яшайди. Мактабда адабиёт ўқитишнинг (адабий таълимнинг) вазифалари билан ўзга адабиётни ўқитиш вазифалари ҳеч вақт тенг кела олмайди. Худди шунингдек, ҳаёт сабоқлари масаласида ҳам, адабий таълимнинг бошқа таркибий қисмларида ҳам тенглик бўлиши мумкин эмас. Агар булар тенглаштирилса, таълимда такрорийлик юз беради, ўқув фанлараро интеграцияга путур етади.

Миллий озодлик ҳаракати тарихий романларда акс эттирил-ган. Шунга кўра ҳам бундай асарлардан парча берилиши айти мудаодир. Ўзбекистон халқлари тарихи дарсларида танишилган айрим воқеалар мавзусида асар танлаш фойдалидир. Чунки бади-ий асар тарихий воқеанинг таъсирчан тасвири саналади.

Айрим асарларда диндорлар танқид остига олинади. Бугунги кунда динга муносабат ўзгарган бўлса-да, диндорларнинг кам-чиликларини очиш диннинг ўзига бўлган муносабатни билдир-майди. «Умуман, айрим диндорларни, улар табиатидаги баъзи иллатларни фош этиш ХХ асрга келиб пайдо бўлгани йўқ. Бун-дай асарлар Навоий ёхуд Машраб, Муқимий ижодидан ҳам то-пилади. Адабиёт тарихидаги бу ҳолисани даҳрий /атеистик/ прин-

¹ Шчербина В. Р. Проблема литературного образования в средней школе. – М.: Просвеще-ние. 1982. – с. 4.

дип деб белгилашга ошиқмаслик керак. Булар дин ниқоби остидаги хурофот ва бидъат фош этилган, диндорликка даъвогар-у, аслида, қилмишига кўра унга номуносиб ва ноқобил кишилар танқид қилинган асарлардир»¹.

Жадидчилик анъаналари давом эттирилган асарлар ўзликни англаш, юрт истиқлоли гоъларини қўйлаш, Ватан тақдири, миллат келажаги ҳақида қайғуриш туйғулари билан сугорилган бўлади. Шу нуқтаи назардан адабий таълим мазмунига ана шундай асарлардан намуналар киритилгани мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Ўзбек адабиётида образ яратиш билан боғлиқ равишда сўзларнинг қўлланилишида ҳар қандай ўзга адабиётда бўлгани каби миллий ўзига хослик мавжуд. Бундай ўзига хослик санъатда ҳам амал қилади. Методист-олим В.Г.Беленький буни қуйидагича тушунтиради: «Ҳар бир халқнинг миллий сирининг унинг кийимида ва таомида эмас, балки унинг буюмларини англаш тарзидадир»². Дарҳақиқат, ўзбек мусаввири қўзичоқни бир хил, рус мусаввири уни бошқача тасвирлаши мумкин. Ўзбек халқи қўзичоқ орқали ўзига хос муносабатларини тимсоллайди (фарзандини қўзичоғим деб эркалайди), шу жиҳати билан унга бошқача қарашни ифода этади. Шундай қилиб, адабиёт ва санъатдаги миллийлик ҳақида сўз юритганда, «...муайян миллатга мансуб санъаткорнинг оламни кўриши орқали намоён бўладиган миллий хусусиятлар ҳақида гапириш мумкин»³.

Ўзга халқ адабиёти асарлари билан танишаётган кишида икки хил ҳолат юз беради:

1. Ўзи учун таниш нарсаларни кўриш ниятида бўлади. «Шу таниш нарса билан учрашув юз берганда, қаноатланиш, эстетик завқ ҳисси бошланади»⁴.

2. Кутилмаган, нотаниш тимсолларга дуч келади. А.Н.Толстой шундай деб ёзган эди: «Ҳар бир халқ санъатда умумий идеални ифодалаш учун ранг-баранг усулларни қўллайди ва айни шу тўфайли биз идеализмнинг янги кутилмаган тимсол орқали ифодаланганини кўриб, алоҳида завқ оламыз»⁵.

Биз ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги деганда таълим маз-

1 Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Университетлар ва педагогика институтлари бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1999, 35-б.

2 Беленький Г. И. Приобщение к искусству слова. – М.: Просвещение, 1990. –190 с.

3 Методика преподавания литературы в средних специальных учебных заведениях. – М.: Высшая школа, 1987. – 9 с.

4 Уша асар, 31 б.

5 Уша асар, 31 б.

мунига адабиётда тимсол яратишдаги миллий ўзига хосликларни ҳам киритишни зарур деб ҳисоблаймизки, бу миллий тафовутлар. миллий ўзига хосликларни англаб етиш ўқувчиларнинг эстетик туйғулари билан бадиий дидининг ўсишига имконият яратади. рус мактабидаги ўзбек адабиёти дарсларининг самарадорлигини таъминлайди.

Умуман, миллийлик муаммоси миллий объектив воқеликни ва миллатнинг бадиий онгини, бадиий амалиёти ва эстетик тажрибасини, онгидаги миллий ассоциатив боғланишларни ўз ичига оладиган мураккаб муаммодир. Миллий хусусиятлар ҳар бир миллатнинг шаклланишидаги конкрет тарихий шарт-шароитлар: сиёсий, иқтисодий, тарихий-географик, этник, психологик ва бошқа омиллар билан белгиланади.

«Миллий» деган тушунчага миллий муҳит (табиат, маиший турмуш), миллий тарих, дин, руҳшунослик, миллий анъаналар, маданият ҳамда адабиётнинг тараққий этиш хусусиятлари, оламни бадиий ифодалашнинг мавжуд тажрибаси, миллий маданиятнинг шаклланган амаллари, бадиий ифодалилик воситалари, миллий адабиётнинг тимсолли ва метафорик қурилиши киради. Шунинг унутмаслик керакки, ҳар бир ижодкор табиат тасвири яратилган асарларда ўз миллий руҳиятидан келиб чиқиб рамзлар яратади. Маълум миллатга мансуб ижодкорларнинг ўзига хос тафаккур тарзи у яратган асарларда акс этади. Масалан, Шарқ шеърляридаги қофиялар, ўхшатишлар, метафораларнинг узундан-узун занжири ва бошқалар. Грузинлар шеърлярида тоғлар, дарёлар, бургутлар ва бошқаларга ўхшатиш орқали анъанавий образлар яратиш усулини кўрсатиш мумкин.

Реал воқеликдаги миллийликни бадиий адабиётдаги миллийликдан фарқлаш зарур. Миллий объектив олам миллатнинг замон ва макондаги турмуши сифатида (яъни тарихи, муҳити, маиший турмуши, дини, руҳияти сифатида) ҳамда объектив оламни қайта яратувчи бадиий миллий олами сифатида мавжуд. У шартли бўлиб, биринчисига нисбатан иккиламчидир.

Рус тилида сўзловчи ўқувчилар ўрганиши учун танланган бадиий асар ўзбек халқининг маълум даврдаги тарихий-адабий воқеалари фонини акс эттиради. Албатта, бу жиҳат бадиий асарда яққол бўртиб турмайди, ўқувчиларнинг эътиборини унга қаратиш иши методик йўналишда, бадиий матнни ўрганиш жараёнида амалга оширилади. Бир асар билан ўзбек адабиётидаги миллийликни тўла-тўқис ўрганиб бўлмайди, албатта. Бу хусусиятлар

деталлаштирилади, оз-оздан англатиб борилади.

Олимлар Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаровлар рус ва рус бўлмаган ўқувчиларнинг рус адабиётини ўрганишлари ҳақида сўз юритиб, уларнинг миллий рамзларни англашларида фарқ мавжудлигига эътиборни қаратадилар¹.

Уларнинг фикрича, рус бўлмаган ўқувчиларда рус ҳаёт тарзи, шароит ва муҳит тасвирланган рус адабиёти асарларини тушуниш ва ўрганиш қийинроқ кечади. Т.В.Романович ҳам рус бўлмаган ўқувчиларнинг рус ёзувчиларининг асарларини тушунишлари ўз миллий қадриятлари қирралари орқали амалга ошувини таъкидлаб, «бу нарса маълум қоришувларни тугдириши билан шартланадиган қийинчиликларни келтириб чиқаради», — деган фикрни илгари сурган². Муаллифларнинг уқтиришларича: «бу қийинчиликларнинг олдини олиш, уларни бартараф этиш учун ёзувчи бадиий асарни ёзишда фойдаланган миллий маданият хусусиятларига доир билимлар йигиндиси бўлмиш «минифон»ни яратиш ва шу модель орқали унинг хусусиятларини ўқувчига ўргатиш зарур... «минифон» яратишда сўз билан тушунтиришдан ташқари тасвирий санъат ҳамда мусиқа асарларидан фойдаланиш катта роль ўйнайди»³.

Лекин бадиий асарнинг ўзини ўрганишда кўрув кўрсатмалиликнинг бирор воситасини жалб этиш санъатнинг бир турини идрок этишни бошқа турини идрок этиш билан алмаштиришга олиб келади. Бунда ўқувчилар сўз билан тасвирланган бадиий образни идрок этиб ўтирмай, унинг тасвирий эквивалентига диққатларини қаратадилар. Бу гапларнинг асар танлашга даҳли йўқ, албатта. Аммо асарга доир кўрсатмалилик танлашда бу шарт ҳам ҳисобга олинishi керак.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, миллий адабиётларнинг ўзига хос хусусиятлари билан бир қаторда аниқ миллийлик орқали намоён бўладиган умумий байналминал мазмун ҳам мавжуд. Танланаётган асарларнинг бу жиҳати улар мазмунини тушунишни осонлаштиради. Эҳтимол, дастлабки кезларда, айниқса, қуйи синфларда кўпроқ ана шундай муштарак асарлар ажратилгани маъқулдир.

1 Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура /Лингвостроноведение в переподовании русского языка как иностранного/. —М.: Русскии язык, 1976. —210 с.

2 Романович Т. В. Особенности изучения произведений русской литературы в киргизской школе: Автореферат дис. . . канд. пед. наук. —М., 1980. —4 с.

3 Романович Т. В. Особенности и изучение произведений русской литературы в киргизской школе: Автореферат дис. . . канд. пед. наук. —М., 1980. —8 с.

Хуллас. ўзбек адабиёти асарларини ўрганишда ўзбек бўлмаган китобхон ўз бадиий идроки тажрибасига асосланади. Ўз миллий адабиёти нуқтаи назаридан қарайди. Асар мазмунини тушуниш ана шундай мураккаблашган вазиятларда амалга ошади. Т.В.Романович ҳам бундай ҳолатларга нисбатан «мураккаблашган атама» тушунчасини ишлатади.

Ўзбек адабиёти асарларини осонроқ тушунишни таъминлаш мақсадида рус фольклоридан ҳам фойдаланган маъқул. Икки адабиётга таяниш. Ўзбек адабиётидан тушунилмаган нарсаларни рус адабиётидагига ўхшаш ҳодисалар орқали изоҳлаш ё қиёслаш ўқувчилар дунёқарашига таъсир этади, уларни ўзбек адабиётини эстетик жиҳатдан англашга яқинлаштиради.

Ўқувчиларга ўзга миллий адабиёт асарини идрок этиш сари тегишлича йўл кўрсатиш учун ўзбек ва рус ёзувчиларининг мулоқотлари, адабий алоқаларидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек адабиётини ўқитишда бадиий асардаги миллийликка, миллий рангларга, шароит тасвирига, фонга («минифон»га) катта эътибор берилади, асар танлашда оз-оздан миллий хусусиятларни ўргатишни моделлаштириш кўзда тутилади.

Миллийлик сўз ишлатишда ҳам мавжуд. Адабиёт ўқитиш муносабати билан ўргатиладиган сўзлар минимуми ҳам бўлиши керак. Методист М.А.Зальдинер миллий мактабнинг юқори синф ўқувчилари сўз бойлигини ошириш учун қуйидаги лексик қатламларни тавсия этади:

- инсоннинг ички дунёсини очадиган лексика;
- инсоннинг ижтимоий қўршовига оид лексика;
- хулосалар, умумлашмаларни шакллантирадиган баҳо берувчи лексика¹.

Методист Л.А.Шейман дастурий, бадиий матнлардан фаол луғатга кирувчи лексикани ажратишнинг бош принципини белгилар экан, «луғавий лейтмотив» (словарный лейтмотив) тушунчасини киритади.

Ҳозирги замон бадиий адабиётида лейтмотивлар – бевосита очиқ шаклда айрим тимсоллар ёки тимсолли ифодаларнинг такрорлари кўринишида учрайди. Ёзувчи кўпинча ўзи учун муҳим

¹ Практикум по методике преподавания русского литературы в национальной школе / Майман Р. Р., Смелкова З. С., Силиввертова А. Б., Ходжибаева Б. А. – Ленинград: ЛГУ, 1987. – С. 41–42.

тимсолни асосий мавзу ривожланишидаги кескин дақиқаларидагина сўзма-сўз такрорга муружаат этиб, маълум даражада ўзгартириб тасвирлаб боради.

Методист-олим Қ.Йўлдошев шундай ёзади: «... мактабда ўрганилиши кўзда тутилган асар бадиий жиҳатдан юксак бўлиши лозимдир. Яъни бундай асар миллий адабиётда ўзига хос воқеа бўлиб, халқнинг эстетик тафаккури тараққиётига жиддий таъсир кўрсатадиган бўлиши керак. Ўқувчининг дили ана шундай бадиияти баланд асарлар асосида шакллантирилгандагина миллий маънавиятнинг юксаклигига эришиш мумкин бўлади»... «Ўзбек адабиёти дарслари тарбиявий таъсири нуқтаи назаридан ҳам бошқа фанлардан фарқ қилиши керак. Шунинг учун ҳам ўрганишга тавсия этилган асар, шунингдек, маълум бир педагогик мақсадга ҳам йўналтирилган бўлиши лозим. Чунки мактаб адабий таълими учун бадиий асарни ўрганишнинг ўзи асосий мақсад эмас, балки қалби уйғоқ, маънавияти юксак ўқувчи тарбиялаш йўлидаги воситадир. Шу боисдан ҳам мактабда ўрганиладиган ҳар қандай асар муайян даражада тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши керак»¹.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, адабиётнинг таъсир кучи, махсус хусусиятлари қадим-қадимданоқ яхши маълум бўлган. Бу ҳақда, жумладан, Аристотель шундай дейди:

«Аслида асар шундай ёзилиши керакки, у саҳнада кўрилмаганида ҳам, бўлиб ўтадиган воқеани тингловчи ҳар бир киши, худди Эдип ҳақидаги ривоятни тинглагандай, ҳодисаларнинг ўсиб боришидан ғам чекувчига нисбатан ўзида ҳамдардлик сезсин ва вужуди живирлаб сескансин»².

Одатда, ўзга адабиёт курси учун асар танлашда нотаниш сўз ва тил ҳодисаларининг кўп бўлиши дарслик муаллифларини матнни қисқартиришга, бошқача айтганда, адаптациялашга ундайди. Бадиий асарларни адаптациялаш билан педагогик матншунослик шуғулланади. У дарсликларда ва ўқув қўлланмаларида бадиий матнларни педагогик жиҳатдан тақдим этиш принцип ва техникасини ишлаб чиқиш устида иш олиб боради.

Русийзабон ўқувчиларни ортиқча психологик босимдан ҳалос қилиш учун асарларни адаптация қилиш йўлидан бориш ҳам яхши натижа беради.

Умуман, бадиий асарни қисқартириш, уни адаптациялаш ниҳоятда усталик билан амалга оширилмоғи лозим; педагогик жи-

1 Йўлдошев Қ., Адабиёт ўқитишнинг статки тамойиллари. //Тил ва адабиёт таълими. – 1996. 3-сон, 41-б.

2 Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980.28-б.

ҳатдан, эмоционал-экспрессивлик жиҳатидан аҳамиятли ўринлар мумкин бўлган даражада қисқариб кетмаслиги даркор.

Аристотель ўзининг «Поэтика» асаридаёқ бадиий асарнинг мукамаллиги ҳақида гапириб, бадиий асарнинг «муайян ҳажмга эга бўлган, тугал ва бир бутун воқеанинг тасвири эканлигини» кўрсатади. У ёзади: «Яхлит нарса ибтидоси, ўртаси ва интиҳоси бўлган нарсадир. Ибтидо бошқа нарсанинг кетидан келиши зарур бўлмаган, аксинча, табиат қонунига кўра, орқасидан нимадир келувчи ёхуд содир бўлувчи нарсадир; аксинча, интиҳо зарурият туфайли ёхуд одатга кўра албатта бошқа нарса кетидан келувчи нарсадир; ундан кейин эса ҳеч нарса бўлмайди; ўрта эса ўзи ва бошқа нарсанинг кетидан келувчи ва унинг кетидан ҳам бошқа нарсанинг келишига асосланган»¹.

Бугина эмас, бадиий асарни умумий ҳолатда ривоят деб олган Аристотель ўз хулосасида ҳам ниҳоятда эътиборли фикрни айтади:

«Шундай қилиб яхши тузилган ривоятлар дуч келган жойдан бошланиб, яна дуч келган жойда тугамаслиги, балки кўрсатилган қоидалар асосида бўлиши лозим»².

Аристотель «Поэтика»сида адаптация қилиш ҳақидаги энг муҳим қонуният. қисмлар орасидаги мантиқий алоқадорлик бора-сида алоҳида фикрлар баён этилган: «Воқеаларнинг қисмлари, — деб ёзади у, — шундай жойлаштирилиши лозимки, бирон қисм алмаштирилганда ё олиб ташланганда яхлит нарса ўзгариб кетсин, ё ҳаракатга келсин, чунки мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги сезилмаётган нарса бутуннинг узвий қисми бўла олмайди»³.

Танланган асарларни адабий ўқиш курсида қай тарзда гуруҳлаш кераклиги хусусидаги масала ҳам муҳим аҳамиятга эга. В.А.-Никольский гуруҳлашга уч хил йўлдан бориш кераклигини кўрсатади:

- бир жанрдаги асарларни ёнма-ён қўйиш;
- мавзу жиҳатидан бир-бирига яқин асарларни танлаш;
- ниҳоят, асарларни хронологик тартибда жойлаштириш⁴.

Адабий ўқиш дастурини тузиш ҳақида бошқача фикрлар ҳам мавжуд: бундай дастур тузиш санъати салбий типдан кейин ижобийни, феодал ер эгасидан сўнг деҳқонни, тубан кишидан кей-

1 Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.19-б.

2 Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.19-б.

3 Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.21-б.

4 Никольский В. А. Методика преподавания литературы в средней школе. М.: Просвещение, 1971. — 78 с.

ин қаҳрамонни, повестдан сўнг романни, баллададан кейин поэ-
мани, шеърдан сўнг прозани беришга бориб тақалади.

Асар танлашда шеърийатга ҳам жуда катта эътибор бериш ке-
рак. Шеърда шоирнинг шахсий кайфияти, умуминсоний қадри-
ятлар мужассамлашган бўлади. Шунинг учун ҳам шеърдаги оҳанг
ёки кайфиятнинг давр билан ҳамоҳанглигига ҳам диққат қили-
нади. Баён этилган фикрларни умумлаштириб, асар танлашнинг
қуйидаги принципларига диққатни қаратиш лозим, деб ҳисоб-
лаймиз:

– ўрганиш учун танланган асар ўқувчиларнинг танлайдиган
касблари билан боғлиқлиги; қизиқишларига мос келишига эъти-
бор бериш;

– асар мазмуни, унда қўтарилган муаммолар ўқувчига тушу-
нарли бўлиши;

– таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга асарни танлаш;

– асар қаҳрамонларининг руҳияти ва характери ни ўқувчи та-
саввур ҳамда ҳис қила олсин;

– танланадиган асар тил жиҳатидан тушунарли бўлсин ёки
ўқувчида тушуниш билан боғлиқ қўплаб қийинчиликлар туғдир-
маслиги. Асар тилининг ҳозирги адабий тил меъёрларига яқин
бўлишига эътибор бериш;

– танланган асар бадиий жиҳатдан юксак бўлмоғи, ўқувчига
эстетик таъсир кўрсата оладиган, унинг бадиий дидини тарбия-
лашга, маънавий юксалтиришга хизмат қиладиган бўлиши;

– мавзу ва жанрлари хилма-хил, услуби ранг-баранг асарлар-
ни танлашга эътибор бериш;

– ўқувчи ёшига мос, ҳажми жиҳатидан жуда катта бўлмаган
асарларни мўлжаллаш;

– рус адабиёти намуналари билан қиёслаб ўрганиш имкони-
ни берувчи асарларни танлаш.

Хулоса ўрнида шуларни айтиш жоизки, адабий таълим маз-
мунини белгилашнинг методик асосини рус тилида сўзловчи ўқув-
чиларни ўзбек тилидаги асар мазмунини тўлиқ тушуниб ўқиш ва
ундан завқ олишга ҳар тарафлама тайёрлаш, яъни адабий тайёр-
гарлик ташкил этади. Шунга кўра ҳам, ёшларнинг адабий тайёр-
гарлиги учун хизмат қиладиган адабий материал танланмоғи ло-
зим. Бу тайёргарлик замирида дугат ишидан бошлаб шарқона
(ўзбекона) миллий қадриятларни тил эгалари қабул қилгандек
идрок этишгача бўлган жараён эгалламоғи зарур. Рус адабиёти
дарсларида олинган билим, ҳосил қилинган кўникма ва малака-

ларни кўчиришга эришиш даркор.

Шундай қилиб, XX аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилашда адабий тайёргарликни кўзда тутган ҳолда асар танлаш ишларини амалга ошириш, бунинг учун бугунги кунда жамиятимиз томонидан эътироф этилган бадиий юксак парчалар ажратиш, бунда асарнинг ҳажми, нотаниш сўзларининг миқдори, унда сўз қўлланиши, танланадиган парчанинг мавзу ва жанр ранг-баранглигига эришиш даркор.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ АДАБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИ

Адабий таълим мазмунини белгилашнинг методик негизини рус тилида сўзловчи ўқувчиларни ўзбек тилидаги асар мазмунини тўлиқ тушуниб ўқишга ва асардан завқ олишга ҳар тарафлама тайёрлаш, яъни адабий тайёргарлик ташкил этади. Бошқача айтганда, ёшлар ўзбек адабиёти намуналарига нисбатан ҳам етук китобхонлик хислатларини эгаллашлари даркор. Аксинча, адабий тайёргарлик учун хизмат қилмайдиган асарлар асосида адабий таълимни тўлиқ амалга ошириб бўлмайди.

Адабий тайёргарликка нималар киради?

Асар тилини ўрганиш биринчи гада китобхонлик тайёргарлигини ошириш учун хизмат қилади. Қолаверса, рус методист олими Н.И.Кудряшовнинг фикрича, «биринчидан, у ўрганилаётган асарнинг гоёвий-мавзувий мазмунини англаш учун зарур бўлса, иккинчидан, тилнинг ўзини, унинг лексикасини, грамматикасини, услубиётини яна ҳам кенгроқ ўрганиш учун керак»¹. Л.А.Новиков ўзининг «Художественный текст и его анализ» китобида Л.В.Шчербанинг 1923 йили ёзган бир фикрини келтиради: «Франция университетларида адабий асарни ўрганишнинг тўртдан уч қисми матни тушунтиришга бағишланган, рус анъаналарида бу нарса бўлмаган, шу туфайли филология факультетини тамомлаётган талабалар аксарият ҳолларда умуман рус ёзувчиларини, хусусан рус шоирларини ўқиб, тушуниб ва бадиий нуқтаи назардан баҳолай билмаганлар»².

Дарҳақиқат, бадиий асар матни билан ишлаш сўз семантикасини жадал ўзлаштиришнинг мавжуд заҳираларидан тўлароқ фойдаланиш имконини беради. Бадиий матнда сўзнинг такрорланув-

1 Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – М.: Просвещение, 1981. – 96 с.

2 Новиков Л. И. Художественный текст и его анализ. – М.: Русский язык, 1980. – 91 с.

чанлиги юқори бўлмаслиги мумкин, лекин эмоционал-экспрессив бўёққа эга эканлиги ёки қўлланишининг нотабийлиги туфайли диққатни ўзига тортади, шу сабабли пухтароқ эслаб қолинади.

Сўз семантикаси мураккаб масала. Икки тилдаги сўз, олима З.С.Смелкованинг кузатишларига қараганда, «кўпинча абсолют даражада бир хил маънода бўлавермайди»¹. Шу муносабат билан Е.М.Верешчагин «икки томонлама тушунча» (двухстороннее понятие) атамасини таклиф эгган. Бу тушунчага кўра: «бир вақтнинг ўзида икки лексема (бири она тилидаги, иккинчиси ўрганилаётган тилдаги) ассоциация қўзғотиши мумкин. Лекин уларнинг турғунлиги бир хил эмас: она тили лексикаси эртароқ ёдга келади, шунга кўра ҳам унинг тушунча билан алоқаси барқарорроқ, мустақкамроқ бўлади»².

Биз айтмоқчи бўлган фикр шундан иборатки, ўзбек адабиёти намуналарини адабий тайёргарлик сари йўналтириб, уларни эҳтиёткорлик, алоҳида моҳирлик билан танлаш зарур. Адабий тайёргарликнинг марказида рус тилида сўзловчи ўқувчиларни ўзбеккона (шарқона) миллий қадриятларни тил эгалари қабул қилгандай қабул қилишга ўргатиш турмоғи лозим. Чунки айни бадий асарнинг тимсол яратишдаги миллий қадриятларга асосланадиган ўринларида ёшларда шаклланган эстетик ва этик идеалларнинг янги эстетик ва этик идеаллар билан тўқнашуви содир бўлади.

Айни пайтда бу жараённинг ўқувчилар ёш хусусиятларига чамбарчас боғлиқ эканлигини эсдан чиқармаслик лозим.

Йирик методист олим В.Г.Маранцман турли ёшдаги ўқувчиларнинг бадий асарни қабул қилиш хусусиятларини ўрганиб: «4–6-синфлар учун санъатга нисбатан содда реалистик муносабат хос бўлиб, хатти-ҳаракатлардан характерга, воқеа-ҳодисалардан асар мазмунига томон борадиган йўналишни кўрсатади. 7–8-синфлар учун эса адабий асарни қабул қилишда болаликдан бошлаб тўпланиб келаётган, англашга уринаётган шахснинг ўз-ўзини кўрсатиши асосий ўрин тутди. Шунинг учун ҳам бу синфларда образлар тизимини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. 9–10-синфларда эса ўзининг олам билан алоқалари, шунингдек, оламнинг яхлитлигини англаб етиш босқичи бошланади. Шунга кўра ўқувчилар онгида тарихий, ижтимоий, фалса-

3 Смелкова З. С Слова в художественном тексте. –М.: Педагогика, 1980. –14 с.

4 Смелкова З. С Слова в художественном тексте. –М.: Педагогика, 1980. –14 с

фий, эстетик характердаги сабаб-оқибат алоқалари бош ўрин тутди. Шу боис бу синфларда муаммоли таълим устивор бўлиши керак»¹, — деб кўрсатади.

Рухшунос Л.С.Виготскийнинг бир фикрини инobatга олмай бўлмайди: «Қуйи синф ўқувчилари воқеликни қандай идрок этсалар, шу тарзда фикрлайдилар; юқори синфлар ўқувчилари эса қандай фикрласалар, воқеликни шундай идрок этадилар»². Асарда тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар, илгари сурилган гоълар, қўлланган тасвирий воситалар рус тилида сўзловчи ёшларнинг эстетик ва этик жиҳатларига мос келмайдиган ҳолатлар уларда асарга, уни ўқишга нисбатан салбий фикр-муносабат уйғотиши, натижада асарнинг бадиийлиги нотўғри қабул қилиниши, асар завқ уйғотмаслиги мумкин. Ёшларда асар аввал бошданоқ салбий фикр уйғотса, ундан завқ олиш у ёқда турсин, мутолаага бўлган қизиқиш ҳам йўқолади. Аксинча, ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини адабий тайёргарлик орқали тўғри белгилаш натижа-сида ўқувчиларнинг ижобий муносабатини барқарор ушлаб туришга эришиш мумкин бўлади.

Хуллас, ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги деганда уларнинг бадиий асарларни мустақил равишда тўғри ва тўлиқ тушуниб ўқишлари, тимсол яратишда миллий қадриятлардан фойдаланилган ҳолатларга ўзларида ижобий муносабат пайдо этиб, китоб ўқишдан кўзланадиган мақсадларига эришувлари, бошқача айтганда, ўзбек тилидаги бадиий матнларни ўқиш билан боғлиқ билим, кўникма ва малакаларни эгаллашлари англанади. Билим ва малакаларни шакллантириш устида иш олиб бориш учун эса адабий таълим мақсадига мос тарзда асарлар тўғри танланган ва тўғри тақдим этилган бўлиши керак.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар ўқувчиларининг умумий адабий тайёргарлиги рус адабиёти дарсларида шаклланади. Ўзбек адабиётини ўрганиш жараёнида ёшлардаги бу тайёргарлик билан боғлиқ билимлар, кўникма ва малакаларга таяниш кераклиги одатдаги бир ҳол бўлиб, ўқитиш принципларидан биридир. Бу принцип ҳақида қуйироқда сўз юритамиз.

Аслида, асар мағзини чақиш учун ҳар бир киши маълум даражада адабиётшунос бўлиши керак, яъни адабиётшуносликнинг умумий қонуниятларидан хабардор бўлиш лозим.

1 Маранцман В. Г. Литература: Учебное пособие для 9 класса средней школы. М.: Просвещение, 1992. 42–44 с.

2 Выготский Л. С. Избранные психологические исследования мышления и речи. Проблемы психологического развития ребенка. М.: Изд. АПН РСФСР, 1956. –196 с.

Ўзбек адабиётига оид материаллар мазмуни ва характери биринчи навбатда адабиётшунослик фани билан муайянлаштирилади. Хусусан, адабий жараёндаги жиддий ҳодисалар адабий танқид назаридан ўтган бўлади. Уларнинг адабиёт назарияси томонидан баҳоланиши ҳам муҳимдир. Бадиий адабиётнинг ниҳоятда кўп қирраларга эга эканлиги яхши маълум.

Шунга кўра ҳам ўзга тили мактаблардаги ўқувчилар учун ўзбек адабиётидан материал танлашда уларнинг мавзуси, ҳажми, жанри, услубий ўзига хосликларидан келиб чиққан ҳолда алоҳида синфларга бўлиб чиқишда болаларнинг ёш хусусиятларини эътиборга олиш қайси даражада муҳим бўлса, уларнинг адабиётшунослик фани нуқтаи назаридан олган тегишли баҳоси ҳам шунчалик аҳамиятлидир.

У ёки бу адабий ҳодисани ўргатишнинг мазмуни ва усулини тўғри белгилаш учун ана шу ҳодисанинг адабий-эстетик табиатини билиш шартдир.

Рус тилида сўзловчи ёшларнинг адабий тайёргарлиги билан боғлиқ адабий таълим шу таълим мазмунини белгилаш чоғидаёқ кўзда тутилиши даркор. Акс ҳолда унинг амалга ошиш-ошмаслиги ўқув материалларида тасодифий дуч келинадиган мисоллар тақдирига, ҳукмига ҳавола этилиб қолади.

Ўзбек адабиёти дарсларидаги адабий тайёргарлик даставвал ўқувчиларнинг етарли сўз ва иборалар бойлигини таъминлашда ўз ифодасини топади. Туб сўзлар, ясама сўзлар, қўшма сўзлар минимал сўз бойлигини ташкил этади. Лекин бадиий асарда қаҳрамоннинг рухий ҳолатини, ички оламини очишга ёрдам берадиган, қиёфасини, характерини чизиб берадиган, воқеликка муносабатини кўрсатадиган бир қатор сўзлар ишлатиладики, бу сўзлар сўзлашув нутқига нисбатан пассивдир. Масалан, маъюсланиб, хўрсиниб, кўзлари яшнаб, энтиқди, кулимсиради, хитоб қилди ва бошқалар. Демак, муайян лугат иши /пассив сўзлар устидаги ишлар/ таълим мазмунида кўзда тутилмоғи лозим.

Ҳар бир тилдаги сўзларнинг қўлланиш даражасини билиш учун частотали лугатлар зарур. Зеро, «фақат ана шундай лугатларгина она тили (иккинчи тил, масалан, хорижий тил) ўқитувчиларига у ёки бу тилда мавжуд бўлган оғзаки ва ёзма нутқдаги сўзларнинг қўлланиш даражаси тўғрисида амалий жиҳатдан етарлича аниқ маълумотларни бера олади»¹. Сўзларни танлашда уларнинг қўлланиш даражасига алоҳида эътибор бериш жаҳон методист-

¹ Киссен И. А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. – Т.: Ўқитувчи., 1972. – с. 3.

лари томонидан эътироф қилинган принципдир. Жумладан, рус методистлари ҳам бу принципга таянишади.

Ўзбек адабиёти намуналарида ўқувчилар фаол ўзлаштирадиган сўз ва ибораларнинг тасвирий ва таъсирий ифода сифатида учраши ҳам адабий тайёргарликнинг бир қирраси бўлиб майдонга чиқади.

Бадиий асарда илгари оддий сўзлар сифатида ўзлаштирилган лексик материаллар бадиий сўзга айланиб, ўқиш жараёнида унинг эстетик жиҳати алоҳида аҳамият касб этади. Бу ҳам русийзабон ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги мазмунига киради. Сўзнинг шеърий /бадиий/ нутққа хос жарангги ифодали ўқиш жараёнида эгалланади ва ўқувчиларга бериладиган қўшимча маълумотларда ўз ифодасини топади.

Бадиий асарларда ўқувчи ижтимоий-иқтисодий шароит билан юзага келган тушунчаларга ҳам дуч келиб туради.

Парчаларда баъзан ислоний, миллий, умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ тушунчалар ишлатилади. Масалан: *Бу бир ҳафта ичида кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиган» азайим-хонга обдастагардон қилдиргани қатнаб ярим қоп жийда, уч елпиштовоқ жўхори, икки калава ип этди, аммо иш чиқмади (А.Қаҳҳор. «Ўғри»)*. *Жума оқшоми дуони қабул вақтидир, илм сабаби иззати дунё ва шарофати охирадир*.

Шарқона /Ўзбекона/ фикрлаш натижасида оламни ўзига хос, рус тилида сўзловчиларнинг фикрлашига мос келмайдиган идрок этиш кузатилади, шундай ҳолатларда сўз қўллашда, тимсол яратишда миллий қадриятларга мурожаат этиш билан боғлиқ тафовутлар юзага келади. Масалан, «Кўзичоғим», «Дўмбоғим» ва ҳоказо.

Адабий асарда сўз ишлатилиши ва тимсол яратиш маҳорати, ўзига хослиги лингводидактик асослардан ташқари, таржима техникасини эгаллашни ҳам тақозо этади. Бу ҳол ўзга тизимдаги тимсол яратишдаги бадиий маҳорат, тимсол тасвирини тўғри идрок этиш малакасини режалаштириш мазмунини белгилаб беради. Ўзбек халқининг атроф-муҳитни ўз кўз қараши билан идрок этиши, бундай қараш нималарда ўз ифодасини топишини аниқлаб олиш адабий тайёргарлик мазмунига дахлдор масаладир. /Масалан, «Кўзичоғим» ўзбеклар учун эъзозли туйгулар бахш этадиган тасвир воситаси бўлса, ўзга миллат вакиллари ҳам буни шундай қабул қилишга ўрганишлари керакки. асарни тўғри тушуниш кўп жиҳатдан ана шунга боғлиқдир/.

Ўзбек халқининг тилига сингиб кетган ибораларни тушуниш (ҳорманг, айланай, ўргилиб кетай ва бошқалар) ўқувчилар учунгина эмас, баъзан таржимонлар учун ҳам маълум даражада қийинчилик туғдиради. М.Холбоев ўзининг «Ўзбек адабиёти Францияда» деган рисоласида бундай иборалар русча таржимада айнан олингани, русчадан французчага ўтирилганда ҳам шундай сақлаганини мисол қилиб келтиради (Ассалому алайкум, опа, ҳорманг, ҳорманг...) ва: «бизнинг урф-одат ва атамаларимиздан тамомила беҳабар француз ўқувчиси учун бу иборалар нотаниш бўлиб қолган»¹. — деб таъкидлайди.

Умуман, ўзга тилдаги бадиий адабиётни ўқиш, ўрганиш ўз-ўзидан таржима муаммосини келтириб чиқаради. Бадиий асар таржимаси эса ниҳоятда мураккаб жараён бўлиб, унинг руҳий-физиологик, лингводидактик ва бошқа аспекти мавжуд. Бу борада йирик таржимашунос олим Ф.Саломовдан бир парча келтирайлик: «Ҳар бир тилда ўша тилнинг соҳиби ҳисобланмиш халқнинг ўзи кўпроқ машғул бўлган ҳўжалик, ишлаб чиқариш соҳалари ҳамда уни ўраб турган табиий муҳит (иқлим, ҳайвонот ва ўсимликлар олами, тоғ, чўл, саҳро, сув ва ҳоказо)га алоқадор сўзлар, атамалар, иборалар бошқа тилларда нисбатан кўпроқ ёки камроқ бўлиши мумкин»².

Тимсол яратишда ўзбек халқининг ўзига хос қадриятларидан, миллий кийим, зеб-зийнат, уй-рўзгор буюмлари, меҳнат қуроллари, Ўзбекистон табиати ва қазилма бойликларидан, уй-созлик усулларида тортиб миллий маънавиятга қадар фойдаланиш йўли ҳам русийзабон ўқувчиларнинг ўзбекона адабий тай-ёргарлигида маълум роль ўйнайди. Масалан, «Йўлчининг тақачи ошнаси Қоратой оч қорнини бемаза мошхўрдага тўлдириб, тўққиз ёғочли совуқ уйда, танчада, кўзларини хира чироққа тикиб хо-муш ўтирар эди (Ойбек). Бу гапдаги «тўққиз ёғочли» бирикмаси иморатнинг катта-кичиклигини кўрсатишдаги миллий бинокорлик тушунчасини ифода этади (уйнинг шифтига тўққиз тўсин ташланган).

«Проблемы преподавания русской литературы» китобида бадиий тимсоллардаги миллий хусусиятларнинг бадиий идрокка кўрсатадиган таъсири масаласига ҳам тўхтаб ўтилади: «Адабиётни соддадил реалистик идрок этганда рус бўлмаган ўқувчилар адабий асарни миллий ўзига хос феномен сифатида эмас, балки

1 Холбоев М. Ўзбек адабиёти Францияда. — Т.:Фан, 1988. — 35 б.

2 Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. — Т.: Ўқитувчи, 1978. — 43-б.

реал мавжуд объектив борлиқ сифатида қабул қиладилар. Бинобарин, агар асар уларнинг этик ва эстетик тасаввурларига зид келса, ёқмай қолади»¹. Масалан, ака ва уканинг, опа ва сингилнинг, опа ва уканинг бир-бирига қуда бўлиши рус тилида сўзловчи ёшларнинг қарашларига бутунлай зид келади. Бундай муносабатларни акс эттирган асарларни улар узоқ вақт ҳазм қилолмай юрадилар.

Адабий тайёргарликдан қўзланадиган мақсад етук китобхонни шакллантириш бўлгани учун бу масалани мустақил мутолаа билан боғлаб тушунтириш ўринлидир. Зеро, бўлғуси мутахассислар ўз ихтисосликлари бўйича даврий матбуот материалларини, илмий-оммабоп, бадиий, публицистик адабиётларни ўзбек тилида ўқиб, замон янгиликларини кузатиб бориш, ўрганиш имкониятига, қобилиятига эга бўлишлари лозим. Турмушда баъзан бирор соҳа мутахассислари /масалан, мусаввирлар/ бадиий асарга ўз соҳаларига оид маълумотлар тўплаш манбаи сифатида мурожаат этадилар. Адабий тайёргарликсиз баъзан бу каби амалий вазифаларни кўп ҳолларда ҳал этиб бўлмайди.

Профессор Б.Тўхлиев таъкидлаганидек, «...таълим босқичлари учун яратиладиган дарслик ва қўлланмалар, уларнинг таркибига кирадиган бадиий асарларнинг намуналари ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги ва дидларига мос ва муносиб бўлиши, уларнинг баркамол инсон сифатида шаклланишлари ва камол топишларида муҳим омил вазифасини адо этиши керак»².

Адабий тайёргарлик мазмуни тўғри белгиланганда ва амалга оширилгандагина ўзбек тилидаги бадиий асарга ижобий муносабат уйғотиш ва бу муносабатни барқарор сақлаб туриш мумкин.

Адабий тайёргарликнинг пировард маҳсули ўқувчиларга ўзбек адабиётини севиш туйғусини сингдиришдир. Бу масала ҳам бевожита адабиёт ўқитиш мазмунини белгилаш билан боғлиқдир. Бир томондан, ўзбекона адабий тайёргарлиги бўлмаган нўноқ ўқувчи наздида кишини ҳаяжонга соладиган, тўлқинлантирадиган, қалб торларини чертадиган ҳис-туйғулар оғушига фарқ этадиган бадиий асар ҳам ҳиссиз хабарга, мақолага айланиб, унинг учун оддий бир матн бўлиб туюлишдан ташқари, иккинчи томондан, ёшларни ўзбек адабиётини севишдан батамом узоқлаштиради. Учинчи томондан, ўзбек адабиётини сева олмаган ўқувчи бади-

1 Проблемы преподавания русской литературы. –Л.: Просвещение, 1989, –70 с.

2 Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси: Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан олий ўқув юр்தларининг педагогика университетлари ва институтларининг филология йўналиши талабалари учун ўқув қўлланма. – Т.: Янги аср авлоди, 2006. – 8-бет.

ий юксак намуналарни ҳам завқ олиб ўқиш истагидан. Ўзбек халқини яқиндан англаш имкониятидан йироқ бўлади.

Иккинчи тилни /айни пайтда унинг адабиётини/ ўқитишдаги яна бир муҳим принцип — бу «мақсадни деталлаштириш принциpidир»¹. Бу ўринда адабий материалнинг ҳар бир унсури нима учун керак. нима учун хизмат қилади. деган масалалар ҳал этилади.

Инсон маънавиятини. маънавий оламини шакллантириш ҳамма пайт ҳам муҳим бўлган. Бугунги мустақил Ўзбекистон учун бу масала ниҳоятда долзарб. Ана шу маънавий оламни шакллантириш ўзига хос қонуниятларга таянади. Шубҳасиз, улар орасида битта ҳолат алоҳида аҳамиятга молик. Бу шахс маънавий оламининг унинг хилма-хил ижтимоий алоқа ва муносабатларига алоқадорлиги билан боғлиқлигидир. Инсон ўз алоқаларини кишилик жамиятидан ташқарида тасаввур эта олмайди. Демак, шахснинг маънавий олами жамият маънавий олами билан чамбарчас боғлиқ экан. Гап ўзга тилдаги ўқувчиларга ўзбек адабиётини ўргатиш ҳақида борар экан, биз ана шу восита билан ўзга тилдаги кишиларга ўзбек маънавияти, ўзбек халқининг ўзига хос маънавий оламини тарғиб қилаётганимизни ва ана шу оламнинг энг сара, яхши, таъсирли нуқталарини топиб, айна пайтда ана шу хислатларга нисбатан бошқаларда меҳр-муҳаббат, ҳавас ва интилиш уйғотишнинг йўллариини таклиф этаётганимизни ҳам унутмаслигимиз лозим.

Адабий материал адабий-тарихий давр шарҳи, биографик маълумот, адабий-назарий тушунчалар ёки асарлардан қай бирига устун аҳамият бериш зарур. уларнинг қайси унсурига эътиборни кўпроқ қаратиш жоиз, деган саволларга жавоб топиш учун мақсадни деталлаштириш принципининг аҳамияти ўзига хосдир.

Ўзбек ёзувчи ва шоирларининг ҳаёти ҳамда ижодини билишнинг маърифий аҳамияти бор. Маърифат ва маънавият жамиятининг ташкил этилишидаги муддао ҳам шу. Шунга кўра ҳам ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунида икки йўналиш ажратилгани маъқул деб биламиз:

- 1) Маърифий мақсадларни амалга ошириш;
- 2) Асарларни бадиий-эстетик ўрганиш.

Бошқа хусусий мақсадлар ҳам борки, улар ҳақида ўз ўрнида гапириб ўтамиз.

¹ Карманова Н. А. Основы планирования учебного процесса по иностранному языку в средней школе: Автореф. дис... канд. пед. наук. — 1985. — 6 с.

Адабиётнинг маърифий аҳамияти энг аввало унинг ўзи мансуб бўлган халқ ҳаёти ҳақида яхлит маълумот бера олиш имконияти билан белгиланади. Бадиий асар аини пайтда ҳаёт акси ҳамдир. Унинг «ҳаёт ойнаси» деб аталиши бежиз эмас. Абдулла Қодирий ёки Чўлпон, Ойбек ёки Пиримқул Қодиров асарлари қайси мавзуда бўлишидан қатъий назар ўзбек халқининг ҳаёти, урф-одатлари, яшаш тарзи, дунёқараши, орзу-умидлари ҳақида ҳам тасаввур бера олади. Абдулла Қодирий ҳақида мана бу мулоҳазаларни кузатайлик: «Абдулла Қодирий образ яратишда одамийлик, юксак маънавият талабидан келиб чиқадиган ақидаларга асосланади. Энг муҳими, ўзбекни ўзбек қилиб кўрсатди. Унинг маънавий ва маданий қиёфасини бир лаҳза ҳам унутмади. Адабиёт сабоқ манбаи эканлигини назарда тутди»¹.

Бу фикрни Чўлпон, Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Абдулла Каҳҳор, Фафур Фулом ва бошқа ижодкорлар ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Ўзбек адиблари билан танишишнинг икки йўли бор:

- 1) адабий-тарихий давр шарҳлари орқали;
- 2) таржимаи ҳоллар орқали.

Давр шарҳи бир даврда яшаб ижод қилган адиблар ҳақида умумлашган ҳолда маълумот беришнинг ўзига хос омилдир. Бунинг учун аввал адибларнинг ҳаёти ва ижоди билан айрим-айрим танишиб чиқиш тақозо этилади.

Айрим методист-олимлар аввал ўқувчиларда ёзувчи ёки шоирни билишга қизиқиш уйғотиш зарур, деб ҳисоблайдилар.

Қизиқишни асар орқали пайдо этиш тавсия қилинади².

Лекин ҳаётда ёшлар бирор макон ёки манзил номи билан аталган ёзувчи ёки шоир ҳақида эшитиб, унинг ким ва қандай адиб эканлиги билан танишиш истаги /билиш истаги/ пайдо бўлади.

Шундай қилиб, XX аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилашда қатор мақсадлар кўзланиб, булардан ҳам маърифий, ҳам таълимий, ҳам тарбиявий, ҳам эстетик самарага эришиш кўтилади.

Маълум асарларда нималар дейилганидан ташқари, бу билан нима дейилмоқчи эканини англаш мумкин бўлган гаплар ҳам бўлиши керак. Бунинг билиш адабий тайёргарликнинг юқори даражасини ифода

1 Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. Қодирийга армуғон. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – 115 б.

2 Мирочник В. Ш. Книга для чтения. – Т.: Ўқитувчи, 1977. – 112 с.; Йулдошев Қ., Мадаев О., Абдуразақов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 92 б.

этади. Бадиий асарни ўқишнинг айна шу даражасида ундан завқланиш содир бўлади. Зеро, методист-олим Н.И.Кудряшов таъкидлаганидек: «Курснинг энг муҳим вазифаси ўқувчиларнинг бадиий идрокини тараққий эттиришдир. Бадиий идрок ўсган сайин уларда асарни мустақил таҳлил қилиш малакаси ҳам ривожланиб боради»¹.

Адабий тайёргарликни ўзбекона бадиий тасвир, тимсол яратиш хусусиятлари билан чеклаш мумкин эди. Лекин ўқувчиларнинг адабий тайёргарлигига бирмунча кенгроқ қараш ҳам мумкин. Чунончи:

1) асар мазмунини тўғри тушуниш ва тўғри тарбиявий хулосалар чиқаришни таъминлайдиган ҳозирлик;

2) ўзбек адабиётининг ривожланиш тарихини ўрганиш;

3) асардан тарих, маданият, санъат, миллий маънавият билан боғлиқ ахборотларни ажрата билиш малака ва кўникмалари.

Замонавий адабиётни ўқитиш мазмунини белгилашда умумпедагогик принципларга амал қилишнинг аҳамияти катта.

Тарбияловчи таълим принципи шунда кўринадики, ҳар бир ўқув материали маълум маънода комил инсонни тарбиялаш учун хизмат қилиши керак. Адабий-тарихий давр шарҳи ҳам, адибнинг таржимаи ҳоли ҳам, асар ёки ундан олинган парча ҳам ана шу мақсадга эришувни таъминлаши лозим.

Асарларда акс этган ҳаёгий билимлар, ахборотлар, ҳаёт сабоқлари, ижтимоий муносабатлар ҳам муҳим ўрин тутади.

Комил инсон тарбияси узлуксиз адабий тайёргарлик мазмунида ҳисобга олинадиган масала сифатида ажратилади, лекин у бевосита адабий ҳозирлик мазмунига кирмайди. Зеро, асар танлашда унинг мазмуни орқали ўқувчиларда муайян ахлоқий фазилатларни шакллантириш, уларни тарбиялаш кўзда тутилади. Ёзувчи /шоир/ асарда ўз позициясини ижобий ёки салбий муносабат ташувчиси бўлмиш тасвирий воситалар ёрдамида билдириб туради, китобхонни ўзига эргаштиради, қаҳрамоннинг ғалабасидан қувонтиради ва ҳоказо. Лекин якуний тарбиявий хулосани ўқувчининг ўзи чиқаради. Масалан, Мирзакаримбойга ёшлар тadbиркорлик нуқтаи назаридан бир хил, маънавий-маърифий жиҳатдан бошқача муносабат намоён этадилар.

Рус адабиёти дарсларида ўқувчилар асардан ёзувчининг овозини эшитиб, ҳис этиб туриш, шоирнинг ички кечинмаларини пайқашга доир маълум адабий тайёргарлик кўрадилар. Ана шу

¹ Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – М.: Просвещение, 1981. – С. 27–28.

тайёргарлик орқали эришилган малакаларни ўзбек адабиёти-ни, ўзбек тилидаги бадиий асарларни ўрганиш жараёнига кўчириш, яъни таҳлил қилиш, ўрганиш ишларини ўзбек тилидаги асарлар мисолида давом эттириш учун ҳам баъзан ўхшаш асарларга мурожаат этиш ўзини ҳам педагогик, ҳам методик жиҳатдан оқлайди.

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 5-синф «Литература» дарслигининг 1-қисмида «Краткий словарь литературоведческих терминов» берилган¹. Бунда аллегориядан эпитетгача атамалар изоҳланган. Айрим адабий-назарий тушунчалар 6–9-синфлар дарсликлариди ҳам тушунтирилган. Масалан, аллитерация ҳақида 6-синф «Литература» дарслигидан маълумот жой олган².

9-синф «Литература» дарслигида адабий даврлар қуйидагича кўрсатилади: возрождение, классицизм, сентиментализм, романтизм, ниҳоят. XVIII аср охири XIX аср бошида реализм. Реализмнинг пайдо бўлиши тўғрисида шундай дейилган: «Реализм адабиётда воқеликни соғлом баҳолашга интилиш сифатида юзага келди»³.

XX аср ўзбек адабиётида аср бошидаги миллий уйғониш даври ва бу даврдаги жадид адабиёти ҳамда 90-йиллардаги абсурд адабиётни мустасно этганда реализм ўзбек ва рус адабиётидаги бир хил адабий жараён бўлди.

Тарихий воқеалар асосида даврлаштириш масаласига келганда, 11-синф «Русская литература XX века» (очерк, портрет, эссе) ўқув қўлланмасида (2 қисми) ҳам шундай йўл тutilган⁴. Лекин V–IX синфлар дарсликлариди XX аср рус адабиёти адабий-тарихий даврларга бўлинмаган.

Умуман олганда. «XX аср ўзбек адабиёти тарихи» китобида XX асрда бўлиб ўтган тарихий воқеалар сирасидан қуйидагилар алоҳида ажратилади: «Мустамлака истибдолига қарши халқдаги нафрат, биринчи жаҳон уруши, миллий озодлик ҳаракатлари. 1916 йилги халқ галаёнлари. 1917 йилги февраль инқилоби, октябрь тўнтариши, большевикларнинг ҳокимият тепасига кели-

1 Литература: Учебная хрестоматия для 5 класса средней школы. / Составитель Т. Ф. Курдюмова. – М.: Просвещение, 1992. – с. 219–221.

2 Литература: Учебная хрестоматия для 6 класса средней школы./ Автор – составитель В. П. Полухина. – М.: Просвещение, 1992. – 250 с.

3 Маранцман В. Г. Литература: Учебное пособие для 9 класса средней школы. – М.: Просвещение, 1992. – 144 с.

4 Русская литература XX века. Очерки, портреты, эссе. Учебное пособие для учащихся 11 класса средней школы. В двух частях: Часть 1. 2-е изд. М.: Просвещение, 1994.

ши, ўлкадаги фуқаролар уруши, шўро ҳокимиятининг кўплаб тадбирлари — ер-сув ислоҳоти, коллективлаштириш, мамлакатни саноатлаштириш, «маданий инқилоб», ғоявий-сиёсий кураш васвасаси, 30-йиллардаги мислсиз қиргинлар, иккинчи жаҳон уруши, фашизм устидан қозонилган галаба, яна ғоявий-мафкураравий, сиёсий кураш жазаваси, бу курашнинг адабиётдаги кўплаб қурбонлари, ниҳоят, маънавий-сиёсий ҳаётдаги ўзгаришлар, шахсга сизиниш ва унинг оқибатларини тугатиш йўлидаги уринишлар, 70-80-йиллардаги «тургунлик даври» иллатлари, ўлкадаги маънавий-сиёсий, иқтисодий, экологик танглик, «Ўзбекиши» фожиалари, 80-йиллар ўрталаридан бошланган ошқоралик ва демократия ҳаракатлари, совет жамияти, коммунистик мафкура инқирози, 90-йиллар бошларига келиб совет иттифоқи ва социалистик тузумнинг емирилиши, СССРнинг таркибидаги республикалар, жумладан, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришуви — янги ўзбек адабиётининг ривожини XX асрнинг шу каби ҳодисалари ичида кечди»¹.

Юқорида санаб ўтилган тарихий воқеалар таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи» дарсларида ўрганилади.

«Ҳар бир давр муайян тарихий қонуният маҳсули бўлиб, унда шу даврнинг асосий масалалари, тараққиёт йўллари, хусусиятлари ўз ифодасини топади. Адабий ҳаётдаги ўзига хослик ҳам шундан келиб чиқади. Чунки адабий жараённинг ўзига хос ички қонунияти мавжуд бўлиб, унинг тараққиёти муайян тарихий давр билан ҳар доим мутаносиб келавермайди. Адабий жараён тарихий даврларнинг шунчаки, тўғридан-тўғри инъикоси эмас. Шунинг учун адабиёт тарихини ўн йилликларга бўлиб ўрганиш мантиқий асоссиздир»². Шунинг учун ҳам шу китобда 1917–1929 йиллар орасидаги адабий жараённи алоҳида даврга ажратиш шартли деб кўрсатилади.

Ўқувчилар рус адабиётидан эгаллайдиган билим ва малакалардан ўзбек адабиётини ўрганишда фойдаланиш, уларни ўзбек адабиёти намуналарини ўрганишга нисбатан кўчириш, ўқитиш мазмунида айрим маълумотларни ихчамлаштириш, ўқув фанлариаро интеграциялашни амалга ошириш тарзида ҳисобга олиш

1 Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Университетлар ва педагогика институтлари бакалавр ихтисосини оловчилар учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1999, 4–5- б.

2 Каттабеков А., Мамажонов С. ва бошқатар. Ўзбек адабиёти тарихи. /Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун дарслик/.: Ўқитувчи, 1990.12-б.

лозим. Бунда рус адабиёти, Ўзбекистон халқлари тарихи ва жаҳон тарихи дарсларида ўрганилган адабий-назарий ҳамда айрим тарихий тушунчаларни ўзбек тили дарсларида такрор ўрганмаслик принципи жорий этилиши мумкин.

Г.И.Беленькийнинг фикрича: «адабиётни ўрганишда жанрлар, бадиий асарнинг тузилиши, бадиий, хусусан, шеърий нутқ хусусиятларини билиш муҳим роль ўйнайди, булар, шулар билан боғлиқ малакалар асар мазмунига кириб бориш ва бадиий адабиётнинг тимсоллари жиҳатидан ўзига хослигини англаб етишга ёрдам беради»¹.

Адабий тайёргарлик замирида адабий-тарихий даврлар тарихини ўрганиш орқали русийзабон ўқувчиларни XX аср ва истиқлол даври ўзбек адабиётининг ривожланиш босқичлари, адабий оқимлар ва адабий жараён, мамлакатнинг ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан таништириш орқали асар мазмунини тўлиқ ва тўғри тушунишга ўргатиш ётади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарслари таркибида XX аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилашда таълим мақсадини аниқлаб олиш принципи муҳим роль ўйнайди. Шунга кўра ҳам XX аср ўзбек адабиётини ўрганишдан, бир томондан, маърифий мақсадлар, иккинчи томондан, махсус ўзбекона адабий тайёргарлик кўзда тутилади. Таълим мазмунини белгилашда умумдидактик, хусусий методик принципларга таянилади. Бу принциплар орасида ўқувчиларнинг рус адабиёти дарсларида олган билимларига таяниш принципи етакчи ўрин эгаллайди. XX аср ўзбек адабиёти даврлари ҳақида русийзабон ўқувчилар рус адабиёти. Ўзбекистон халқлари тарихи дарсларида маълум билимларни ўзлаштирадидлар. Шу боис ўзбек тили дарсларида давр шарҳларига махсус тўхталмай, уларга доир маълумотларни ёзувчининг таржимаи ҳоли, асарнинг яратилиши билан боғлаб ўтиш маъқул топилди.

1 Беленький Г. И. Теория литературы в средней школе. — М.: Просвещение, 1976. — 222 с.

2-БОБ

АДИБНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ, АДАБИЙ- ТАРИХИЙ ДАВР ШАРҲИГА ДОИР МАТЕРИАЛЛАР МАЗМУНИ

АДИБ ТАРЖИМАИ ҲОЛИ ВА ИЖОДИЙ ФАОЛИЯТИ ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТЛАР МАЗМУНИ

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда адибнинг таржимаи ҳолини ва ижодий фаолиятини ўрганиш, катта маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Ўқувчилар ўзбек адибларини, олимларию маданият ва санъат арбобларини, алломаларию атоқли кишиларини билишлари ва уларга нисбатан ҳурмат ҳамда эҳтиром намоён этишлари, бунинг учун ўзларида уларнинг ҳаёти ва фаолиятини ўқиб ўрганишга интилиш ҳис қилишлари даркор.

Ўзбекистонда яшаб меҳнат қилаётган ҳар бир фуқаронинг шу юртнинг атоқли кишилари тўғрисида маълум даражада хабардор бўлишлари маданиятлик хислатларини яна ҳам оширади. Шаҳар ва вилоятларнинг туманлари, кўчалари, ташкилот ва муассасаларига бирор адибнинг, олимнинг, аллома ёки атоқли кишилардан бирининг номи қўйилган. Унинг ким бўлганлиги, хизматларини билишга бўлган интилиш автобиографик маълумотларга мурожаат этишга ундайди. Зеро, Навоий, Бобур, Муқимий, Фурқат, Завқий, Нодира, Увайсий. Маҳзуна ва бошқа мумтоз шоир ва шоиралар. А.Қодирий, Чўлпон, А.Фитрат. Фафур Фулом, Ойбек, Зулфия ва бошқа замонавий шоир ҳамда ёзувчилар, қудратли қалам соҳибларини билиш, уларни чуқур ва чексиз ҳурмат ҳисси билан тилга олиш уларнинг таржимаи ҳоллари ҳамда ижодий фаолиятини ўрганишдан бошланади. Ўзбек адибларини машҳур рус адиблари қаторида кўра олиш, уларни барабар қадрлай билиш русийзабон ўқувчиларда шакллантириш лозим бўлган қимматли инсоний фазилатлардан биридир. Рус оилаларидаги китоб жавонини безаб турган ва оиланинг деярли барча аъзолари томонидан севиб ўқиладиган рус тилига ўгирилган асарлар /Умар Ҳайём. А.Навоий, Бобур, Увайсий ва бошқа адибларнинг шеърияти/ ана шу эъзоздан, қадрлашдан далолат беради.

Ёзувчи ва шоирларнинг асарларида ҳар бир тарихий давр руҳи, халқимизнинг турмуш тарзи, шу даврга хос ижтимоий муноса-

батлар маънавий бойликлар сифатида кўпроқ адиб орқали китобхонлар қалбига етиб боради, у ерда нухта ўрнашиб, муҳрланиб қолади, тарбиявий таъсир кўрсатиб туради. Равшанки, биографик маълумотлар ўз мазмуни билан ёшларни миллий маънавийтимизни англаш, ҳис этиш руҳида тарбиялашда ўзига хос ўрин тутади.

Айрим ҳолларда яқин ўтмишга айланган даврлар руҳини, халқимизнинг шу даврлар мобайнидаги орзу-ўйларини, миллий маънавиятини, урф-одатларини, адибнинг эгаллаган позициясини англамай, билмай туриб, бадиий асарлар мазмунини тўғри ва тўлиқ тушуниб олиш қийин. Ўқувчининг қалбига йўл топа олмаган адабий маълумот асарни ўқишга, адибни билиш ва тушунишга ҳавас, қизиқиш уйғота олмайди.

Маърифий ва маънавий озуқа беришга даъват этилган таржимаи ҳол қандай мазмунида бўлиши кераклигини ҳал этиш, белгилаб олиш ўта масъулиятли муаммодир. Бунинг зарурлигини «Ўзбек тили» дарсликларидagi қуруқ фактларни қалаштириш мазмунидаги биографик маълумотларнинг ҳиссиз қабул қилиниб келинганидан ҳам билиш мумкин.

Адабиёт ўқитиш методикасида таржимаи ҳолларни ўрганиш хусусида А.Зуннунов, Р.Усмóнов, Е.Д.Приступа, В.Т.Маранцман ва бошқа методист-олимлар сўз юритганлар, биографик маълумотлар мазмуни қандай бўлиши кераклиги ҳақида баъзан йўл-йўлакай, баъзан махсус тўхталиб ўтганлар.

Методик адабиётларда биографик маълумотлар ҳақида баён этилган тавсияларни умумлаштирад эканмиз, таржимаи ҳол мазмуни қуйидаги унсурлардан иборат бўлиши кераклиги таъкидланганини кўрамиз:

- 1) адибнинг болалик чоғлари ва ўсиб улғайиши;
- 2) санъаткорнинг ижодий йўли;
- 3) ёзувчи/шоир/нинг ижодий фаолияти ва бадиий маҳорати; асарларидан парчалар /эстетик мақсадлар/;
- 4) дастурий асарнинг яратилиш тарихи;
- 5) адибнинг жамиятда тутган мавқеи, хизматлари;
- 6) ёзувчи (шоир) ҳақида унинг замондошлари.

Таржима ҳолни ташкил этувчи қисмларнинг таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек адабиётини ўқитиш нуқтаи назаридан аҳамияти қай даражада эканлигига алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтамыз.

1. Адибнинг болалик чоғлари ва ўсиб улгайиши

Таржимаи ҳолнинг энг хилма-хил мазмун ва ҳажмга эга бўлган қисми ёзувчи ёки шоирнинг ёшлиги ҳақидаги маълумотлардир. Бу ерда нималар акс этиши кераклиги тўғрисида методик адабиётларда турлича тавсиялар берилади. Бу тавсияларни умумлаштирар эканмиз, биографик маълумотда санъаткорнинг ўсиб улгайиши, камол топиши, комил инсон бўлиб етишуви, ички дунёси, руҳий олами, бу оламнинг бойлиги ҳақида ҳикоя қилиниши лозим деган хулосаларни ажратиш мумкин.

Биз ўзбек мактабларида шундай маълумотлар берилиши кераклигига шубҳа қилмаймиз. Лекин таълим рус тилида олиб бериладиган мактаб ўқувчилари учун ҳали нотаниш адибнинг ҳаёт тарзи, маънавий олами бирданига тўлиқ ибрат бера олмайди. Зеро, аввал ёшлар ўзбек ёзувчиси/шоири/нинг нима учун қадрланишини, хизматларини билиб, унга нисбатан чексиз ҳурмат туйғусини қалбларига жо этишлари даркор.

Аслида ҳам мактаб дарсликларида бу масала юқоридаги талаб даражасида ҳал этилмай келди. Айрим таржимаи ҳолларда адибнинг болалиги 3-4 гап билан айтиб ўтилди. Бунда унинг қайси мактабда қандай ўқигани, нималарга кўпроқ қизиққани, неча ёшдан шеър ёза бошлагани маълум қилинади. Масалан, Комил Яшиннинг таржимаи ҳолида қуйидагиларни ўқиш мумкин:

«Отаси Нуъмон Жумабоев ўз ўғли Комилжонни 6 ёшида Андижондаги эски мактабларнинг бирига беради. Ҳаракатчан ва зийрак бола оғир қийинчиликларга қарамай, тезда ўқиш ва ёзишни ўрганиб олади»¹.

Методик адабиётларда адиб ҳаётидаги муҳим воқеалар /кўпинча бир-икки воқеа/ аксарият ҳолларда унинг шахси қандай камол топаётганини ёшларга ибрат қилиб кўрсатиш мақсадини кўзда тутади деб таъкидланади². Бундан билиш мумкинки, таржимаи ҳолдаги бу маълумотлар /ҳикоялар/ тарбиявий аҳамиятга эга. Бундай воқеалар ёзувчи маънавиятининг шаклланиш йўлини, босқичларини, ундаги маънавият қай тарзда таркиб топганини кўрсатиш билан бирга ўқувчиларни бундан тегишли хулосалар чиқаришга даъват этиши билан қимматлидир.

Биографик маълумотлар, айрим методист-олимларнинг таъ-

1 Каттабеков А. Раҳмонов В. Ўзбек адабиёти. 8-синф учун дарслик-мажмуа. Т.: Ўқитувчи. 1993.

2 Зуннунов А. Ўзбек мактабларида адабиёт ўқитиш методикаси тарихидан очерклар. Т.: Ўқитувчи. 1980. — 191 б.

кидлашларига кўра, адибнинг шахси, ички дунёси ва руҳий олами, маънавий эътиқоди ва изланишларини қамраб олиши керак¹. Бизнингча, маънавий эътиқод ва изланишлар ҳақидаги гапларни санъаткорнинг ёшлик йиллари ва ўсиб улғайиши битиладиган қисмда эмас, унинг ижод йўли ёритиладиган жойда берилгани маъқул.

Ўзбек мактабларининг «Адабиёт», «Ўзбек адабиёти» дарсликлари билан танишиш шунини кўрсатдики, адибнинг болалиги, ўсиб улғайиш даври жуда қисқа ёритилади ва бундан унинг ички олами, руҳиятини билиб олиш қийин бўлади.

Адибнинг болалигида ёки мактабда ўқиган пайтида юз берган хурсандчилик кунлари ёки нохушликлар унинг тақдирини маълум даражада ўзгартириб юборган бўлса, «бу воқеадан ҳам сабоқ олиш мумкин. Баъзи воқеалар адибнинг ёшликдаги тақдирига хайрихоҳлик уйғотади, холос. Масалан, Пирим Қодирнинг таржимаи ҳолидан қуйидаги ўринни кўрсатиш жоиз:

«Мактабда мен аълочилар қаторида юрардим. Бир йилда икки синфни битириб, учинчига кўчирилган эдим. Олтинчи синфда мени Тошкентга саёҳат қилиш йўлланмаси билан мукофотлашди. Лекин маълум жойлар «отаси бой бўлган» деб, мукофотни бекор қилишибди. Шунда Даминов деган жўғрофия ўқитувчиси: «Ахир, отаси ҳозир колхозчи-ку!» — деб куюниб юргани, лекин унинг сўзи ўтмагани, мени саёҳатдан маҳрум қилишгани ҳеч эсимдан чиқмайди»².

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек адибларининг таржимаи ҳолидан асосан маърифий мақсадлар кўзланади. Рус тилида сўзловчи ўқувчилар санъаткорнинг буюклиги, эл-юрт олдидаги хизматлари билан танишишлари, уларга нисбаган эъзозлаш ҳисси пайдо бўлгандан кейингина ҳаёт сабоқларидан хабар топиб, ўзлари учун хулосалар чиқаришлари ўринли бўлади. Шунга кўра ҳам, дастлабки биографик маълумотда адибнинг болалиги ҳақида 3-4 гап билан маълумот бериб ўтиш ёки таржимаи ҳолни тўғридан-тўғри ижод йўли баёнидан бошлаш мақсадга мувофиқдир.

1 Маранцман В. Г. Биография писателя в системе эстетического воспитания школьников. — М.: Просвещение, 1965. — 75 с.

2 Каримов Н., Назаров Б., Норматов У. XX аср ўзбек адабиёти. 11-синф учун дарслик. — Т.: Ўқитувчи, 1995. — 295 б.

2. Санъаткорнинг ижод йўли

Адибнинг ижодий камолот сари босиб ўтган йўли, ижодий фаолияти биографик маълумотда ўзига хос ўрин тутиб, унинг шахси, ички дунёси, руҳий олами, қарашлари, маънавий эhtiқоди қай тарзда шаклланигандан тортиб бадий маҳоратини эгаллашигача бўлган ҳаёт йўли ўз аксини тўлиқроқ топади. Ўқувчи сўз устасининг кимлигини, орзу-ўйларини, интилишларини таржимаи ҳолнинг шу қисмидан кўпроқ билиб олади. Демак, бу ерда бериладиган маълумотларнинг русийзабон ёшлар учун маърифий аҳамияти катта.

Шу қисм орқали тарихий давр билан танишиш ҳам юз беради.

Р.Усмоновнинг фикрича, таржимаи ҳолда санъаткорнинг ижодий такомилга таъсир этган воқеа ва ҳодисалар баёни ҳам акс этиши керак. Масалан:

«Тўрт йил давомида Истамбул дорилфунунида таҳсил олган Фитрат тақдирида Туркия ҳаёти муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу йиллар бўлажак мутафаккир, давлат арбоби, ватанпарвар ҳамда миллатпарвар олим, ёзувчи Фитратнинг сиёсий ва давлатчилик қарашларида, дунёқараши, санъаткорлик маҳорати шаклланишида йўналтирувчи аҳамият касб этди»¹.

Методист-олим Қ.Йўлдошев 7-синф дарслик-мажмуасида² адибларнинг таржимаи ҳолларини ёритишда ҳам қарор топган қолипларга риоя этилмагани, балки болаларнинг тафакқурига, ҳиссиётига таъсир этиш, уларни лоқайдликдан чиқаришга ва ёзувчилар ҳаётининг бурилиш нуқталарига эътибор қаратилганини эслатади.

3. Ёзувчи/шоир/нинг ижодий фаолияти ва бадий маҳорати; асарларидан парчалар /эстетик мақсадлар/

Р.Усмонов, Е.Д.Приступа, В.Г.Маранцман ва бошқа методист-олимлар ўқувчи таржимаи ҳол орқали сўз устасининг босиб ўтган ҳаёт йўлини ўрганиш баробарида унинг бадий маҳорати, бу маҳоратнинг ўзига хослиги, бадий кашфиётларини билиб олиши керак деган фикрни илгари сурадилар.

Ўрни келганда яна бир муаммога эътиборни қаратиш мақсадагу мувофиқдир. Ўзбек тили дарсларида ёзувчиларнинг таржимаи

1 Каримов Н., Назаров Б., Норматов У. XX аср ўзбек адабиёти. 11-синф учун дарслик. – Т.: Уқитувчи, 1995. – 350 б.

2 Йўлдошев Қ. Уқитувчи китоби: Методик қўлланма. Т.: Уқитувчи, 1997. 11–12-б.

ҳоли, ижодини қандай изчилликда ўрганиш кераклиги муҳим масалалардан биридир.

«Ёзувчининг ижоди ва бадиий маҳорати ҳақидаги баёнга асарлари юзасидан бериладиган шарҳлар қўшиб ёритилгани маъқул. Бундан икки хил мақсад кўзда тутилади: биринчиси, адибнинг бадиий маҳоратини ишонарли этиб тушунтириш бўлса, иккинчиси, ёзувчининг дастурга кирмаган энг муҳим асарлари тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилишдир»¹.

«Адабиёт ўқитиш методикаси»² қўлланмасида юқори синфларда ёзувчи услубини ўрганишга жиддий эътибор қаратиш зарурлиги ўқитрилган. Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек адабиётини ўқитиш борасида ҳам шунга интилиш бўлиши керак деб ўйлаймиз. «Услуб ёзувчининг ижодига сингиб кетган бўлади. Уни ижодининг руҳи, ҳар бир асардан анқиб турадиган хушбўй ҳид дейиш мумкин. Ёзувчининг ҳаётга муносабатидаги, характер яратишдаги, тасвирий воситаларидаги, фикрлаш йўсинидаги, ҳатто биографияси ва шахсиятидаги ўзига хосликлар ҳаммаси бирикиб, унинг услубини вужудга келтиради. Бироқ услуб мана шундай мураккаб ҳодиса бўлса ҳам, ижоднинг бир соҳаси борки, унда услуб биринчи қарашдаёқ кўзга ярқ этиб ташланиб туради. Бу ёзувчининг тили. Тилда ёзувчининг маҳорати ҳам, эстетик принциплари ҳам, ҳаёт рангларини пайқай олиши ҳам, нозик фарқларни ҳис этиш қобилияти ҳам аниқ кўринади»³.

А.Қаҳҳор услуби асарларининг ўзига хос тили орқали намоён бўлади. Ёзувчи ишлатган сўзлар, у яратган жумлалар тилимининг бойлигини акс эттиради, миллий хусусиятларимизни камалак нурлари каби товлантиради.

Н.И.Кудряшов шуни алоҳида таъкидлайдики, «Юқори синфларда монографик мавзулар ўз қобилигида ўралиб қолмаслиги зарур. Ўқувчилар бу мавзулардан бадиий тафаккурнинг ривожланишидаги ички боғланишларни, узвийлик ва узлуксизликни кўра олишлари даркор. Маълум даврларда у ёки бу бадиий ихтиро бошқа ёзувчилар томонидан илғаб олинади ва ривожлантирилади. Бунда адабий анъаналарнинг янгича тараққий эттирилиши кузатилади»⁴.

Ёзувчи ёки шоир маълум жанрга асос солади ёки бирор жанрни ривожлантиради, янгича йўналиш, оқим ихтиро қилади ёки

1 Приступа Е. Д. Особенности изучения монографических тем в старших классах в национальной школе. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1985. – 21 с.

2 Йулдошев Қ., Мадаев О., Абдуразоқов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи. 1994. – 92 б.

3 Шарафуддинов О. Биринчи муъжиза. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. – 292–293– б.

4 Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – М.: Просвещение, 1981. – 31 с.

кўпинча мутлақо янги бадий образларни ёхуд янгича услубни яратади. Таржимаи ҳолда бу масала ҳам тилга олингани мақсадга мувофиқдир.

Е.Д.Приступа шунга ҳам эътиборни қаратадики, «Таржимаи ҳолда иккала /бу ўринда ўзбек ва рус/ адабиётда ўхшаш, бола-ларга тушунарли ҳодисаларни кузатиш, ёзувчининг асарларига эмоционал муносабат ва мустақил ўрганиш учун ўқув-билув ҳавасини шакллантириш масалалари ҳам кўзда тутилмоғи лозим»¹.

Умуман, таржимаи ҳолни ўрганиш жараёнида ёзувчининг маънавий оламига, ижодий раванга /маҳоратига/ алоҳида аҳамият берилса, таълим ва тарбия вазифалари муваффақиятли суратда ҳал этилади.

«Ёзувчининг таржимаи ҳоли турли хилдаги материаллар: муаллифнинг ҳаётидан, айниқса, ўрганиладиган асари билан боғлаб олинган лавҳа; ижодий қиёфаси сермазмун тавсиф этилган мақола; адибнинг бутун ҳаёт ва ижод йўли ҳақидаги кенг хабар кўринишида тақдим этилиши мумкин»².

Ўзбек тили дарсларида бундай кенг материаллардан тўлиқ фойдаланиш имконияти йўқ, албатта. Бу материаллардан кичик парчалар олиш тўғрисида фикр юритиш ўринли бўлади.

Бадий асардан олинган парчалар ҳам ўқувчини таржимаи ҳоли ўрганилаётган санъаткорнинг яшаб ижод этган даври билан таништиришда, унинг маънавий қиёфасини очиб беришда ўқитувчи учун кўрсатмали қуролнинг энг таъсирчан ва энг самарали воситаси сифатида хизмат қилади. Биз ҳам биографик маълумотда адиб яратган асарлардан парчалар берилиши керак, деган фикрни маъқул кўраемиз.

Таъкидлаш жоизки, ўқувчи ҳажми кичик асарлардан ёки кагта асарлардан олинган парчалардан аксарият ҳолларда адибнинг овозини, руҳиятини, ҳолатини англаб олади. «Амалда асарнинг ўзи эмас, балки, унинг схемаси, тасодифан ажратиб олинган унсурлардан иборат қисмигина таҳлил қилинади. Бадий матодаги «ғишт-чалар», ҳатто улар тўғри сараланган тақдирда ҳам маълум бўлишича, бадий ижод динамикасининг, дунёнинг поэтик образини яратиб берувчи унсурларнинг фаолият кўрсатишини изоҳлаб бера олмайди»³. Бизнингча, бу нарса шеърий асарларда яққол кузатилади. Насрий асарлардан эса муаллифнинг овозини тахмин қилиш

1 Приступа Е. Д. Особенности изучения монографических тем в старших классах в национальной школе. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — М., 1985. 8—9 с.

2 Методика преподавания русской литературы в национальной школе. — Л.: Просвещение, 1983. 77 с.

3 Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. М.: Советский писатель, 1978. — 12 с.

анча мураккабдир. Бу вазифани насрий асарлардаги муаллиф нутқи бажаради. Шу боис ҳикоя ёки роман марказидаги муаммо, ҳаётгий ҳодисаларга муаллиф муносабатини асардаги муаллиф нутқидан англаб олиш мумкин. Ўқувчига ҳам адабий турлар ва жанрларнинг ўзига хос хусусиятларини эслатиб туриш зарур.

4. Дастурга кирган асарнинг яратилиш тарихидан

Ёзувчининг ижодий камолот сари босиб ўтган йўли, ижодий фаолияти биографик маълумотда ўзига хос ўрин тутиб, унинг шахси, ички дунёси, руҳий олами, қарашлари, маънавий эътиқоди таржимаи ҳолнинг шу қисмида ўз аксини тўлиқроқ топади.

Таржимаи ҳолда ёзувчининг навбатдаги дарсда ёки дарслардан бирида ўрганилажак дастурий асарининг яратилиш тарихи шу асарнинг мазмунини тушунишга, ўқувчиларни шунга руҳий ҳамда ўқув-билув жиҳатдан тайёрлашга ёрдам беради. Бу ёрдам асарнинг ёзилишига туртки бўлган нарса, воқеа-ҳодиса баёнидан, тарихий-адабий давр шарҳидан, ёзувчининг асар устида олиб борган ишлари ҳақидаги маълумотдан, замондошлари китобни қандай кутиб олгани тўғрисидаги қайдлардан иборат бўлиши мумкин. Шунингдек, бу қисмда асарга сингдирилган гоаявий фикрлар, асарнинг кейинги даврлар, келгуси авлод учун қанчалик аҳамиятли эканлиги баён этилиши мумкин¹.

«Асарнинг яратилиш тарихи билан муфассал танишиш, ўқувчиларни тарихий шароитга олиб кириш даврдаги ижтимоий вазиятни кўрсатиш, ёзувчи танлаган позицияга эътиборни қаратиш имконини беради»².

Масалан, Ойбекнинг «Қулғу қон» романи шўро давридаги «Чоризм — халқлар турмаси эди» деган сўзларга (Сталиннинг бу сўзлари ғоят машҳур бўлган) жавобан ёзилган. Адиб чоризмнинг қаҳри айниқса кучайган бир пайтдаги ўзбек халқи ҳаётига муурожаат этади. Бу, шубҳасиз, 1916 йил қўзғолони Ўрта Осиё бўйлаб гурлаб ёнган тарихий бир давр эди. Ойбек бу мавзуга киришар экан, ўзбек халқининг, бир томондан, икки ёқлама зулм остида яшагани, иккинчи томондан, шу зулмнинг ҳадсизлиги туфайли сиёсий-ижтимоий онги тезроқ уйғонганини кўрсатиб беришни ўзига мақсад қилиб олди³.

1 Усмонов Р. К. Юқори синфларда ёзувчи биографиясини ўрганиш. Т.: Ўқитувчи, 1969. —17 б.

2 Пригупа Е. Д. Особенности изучения монографических тем в старших классах в национальной школе. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — М., 1985. — 9 с.

3 Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1999. —206 б.

С.Д.Приступа: «сўз санъаткорининг ҳаётӣй ва ижодий тақдирӣ ўқувчилар томонидан дастурий асар ёки асарларининг ғоявий-бадиӣй хусусиятларини англаш замирида ўзлаштирилади» деган фикрни илгари суради¹. Бу ҳам бир жиҳатдан тўғри гап. Баъзан китобхон аввал асарни ўқиб чиқиб, кейин муаллифи билан қизиқиб қолади.

Ёзувчи биографиясини ўрганишда адиб ҳақидаги маълумотлардан, қизиқарли ҳаётӣй воқеалардан фойдаланиш ўқувчиларда унинг асарларини ўрганишга бўлган қизиқишни кучайтиради. Масалан, А.Қаҳҳор биографиясини ўтишда Кибриё Қаҳҳорованинги «Чорак аср ҳамнафас» китобидан олинган парчалар ўқувчиларни жуда қизиқтиради. Ёки «Ҳикматлар»идаги айрим мазмунли чиройли фикрлар ёзувчиға бўлган ҳурмат-эътиборни яна ҳам оширади.

5. Адибнинг жамиятда тутган мавқеи, хизматлари

Адибнинг эл-юрт олдидаги хизматлари, жамиятда тутган мавқеи бажарган давлат ишлари, жамоат ишлари ва бошқалар ҳақидаги фикрларда ўз ифодасини топади.

Айрим таржимаи ҳолларда санъаткорнинг ижод йўли меҳнат фаолиятиға қўшиб баён этилади. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг таржимаи ҳоли шу тарзда /адибнинг ўз тилидан/ ёритилган². Бунда ижодий фаолиятдан кўра кўпроқ меҳнат фаолияти ҳақида сўз юритилган. Русийзабон ўқувчи адибни ҳаракатда, эл-юрт хизматида яққол кўз олдига келтиради.

Баъзан адибнинг ижоди ҳақидаги маълумот сўнгида унинг кимлиги айтилади. Масалан, Комил Яшин тўғрисида шундай дейилади: «К.Яшин Ҳамза номидаги Республика давлат мукофотининг соҳиби, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбобидир. Унга ўзбек ёзувчиларидан биринчи бўлиб «Меҳнат Қаҳрамони» унвони берилган»³.

Бу жиҳатдан, айниқса, замондош шоирлар ҳақидаги маълумотлар муҳимдир. Ўткир Ҳошимов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов сингари замондош адибларнинг ижтимоий мавқеи ҳар қандай ўқувчини қизиқтиради. Масалан, Абдулла Ориповнинг Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси раиси, Ўзбекистон Қаҳрамони эканлигини билиш уларда мароқ ва ҳавас уйғотади.

1 Приступа Е. Д. Особенности изучения монографических тем в старших классах в национальной школе. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1985. – 9 с.

2 Каримов Н., Назаров Б., Норматов У. XX аср ўзбек адабиёти. 11-синф учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1995, 159- б.

3 Кагтабеков А. Раҳмонов В. Ўзбек адабиёти. 8-синф учун дарслик-мажмуа. Т.: Ўқитувчи, 1993. – 270 б.

6. Ёзувчи /шоир/ ҳақида унинг замондошлари.

Ижодкор ва унинг асарлари тўғрисидаги фикрлар таржимаи ҳолнинг яқунловчи муҳим бир қисми саналиб, булар ҳам адибнинг жамиятда ва адабиётда /жаҳон адабиётида/ тутган мавқеини кўрсатиш шаклларида бири ҳисобланади. Бунда ёзувчи /шоир/нинг фаолият давлари. яратган асари ҳақида танқидий мақолалардан кўчирмалар бериш, замондошларининг хотираларидан лавҳалар келтириш, адибнинг буюклигини, ўзига хослигини, услубини, асарларининг жаҳон адабиётида тутган ўрни, эстетик қимматига баҳо берилади. Масалан, А.Қодирий жаҳон романчилигида олтинчи ўринда туришини айтиш муҳим аҳамият касб этади.

Ёзувчининг буюклигини, адабиёт соҳасидаги хизматлари, жамиятда тутган мавқеи, миллий маънавиятга қўшган ҳиссаси, чинакам сўз устаси эканлигини ўқувчиларга етказиш замирида бир томондан, маърифий мақсадлар ётса, иккинчи томондан, ўрганиладиган асарга ижобий муносабатни шакллантириш ётади. Сўз устасининг ижтимоий мавқеи, бадиий маҳорати ҳақида чиқариладиган хулоса учун унинг ўзи тўғрисида айтганлари билан бир қаторда бошқа атоқли кишиларнинг фикрлари муҳим роль ўйнайди. Бу каби воситалар санъаткорнинг, адибнинг бошқаларга ўхшамайдиган қиёфаси ва услуби ҳақида ўқувчида яққол тасаввур уйғотиш учун хизмат қилиши керак. Зеро, А.Ориповнинг Ўзбекистонни севиши Ҳ.Олимжоннинг севишига ўхшамайди; Усмон Носирнинг юрт табиатида мафтунлиги Чўлпон лирикасидаги табиат тасвирларидан тамоман фарқ қилади. Ҳар бир ижодкорнинг олам гўзаллиқларини кўриши, ҳис қилиши, тасвирлаши ўзига хос. Масалан, А.Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақидаги монографик мавзунини юқори синфда ёритишда адиб шахсига оид ҳалоллик, ростгўйлик, иллатларга мурасасизлик каби хусусиятларнинг ижодида акс этиш даражасини ўрганиш қизиқарли, албатта. Бу ўринда «Ўтмишдан эртақлар» қиссасининг рус тилида нашр этилиши муносабати билан таржимонлик қилган К.Симоновнинг «Дружба народов» журналининг 1968 йил 10-сонидаги сўз бошисидан кўчирма келтириш мумкин: «Мен Абдулла Қаҳҳор билан Тошкентда ёнма-ён туриб ишлаган чоғларимни эслаб, унинг асарларини рус тилига ағдарганимдан, ундан сабоқ олганимдан ўзимни беҳад бахтиёр ҳисоблайман. Бундан ташқари, ўша йиллар шуниси билан эсда қоладики, мен шу баҳонада Абдулла Қаҳҳордек оқилу доно, ҳозиржавоб, бир сўзли, ҳатто тили ҳийла

аччиқ, айни замонда бағри кенг, одамшаванда инсон билан дўстлашдим...»

Адибнинг умр йўлдоши Кибриё Қаҳҳорова у ҳақда: «Бирор ёзувчи ёки шоир ўзбек тилининг назокатини бузса, минг яқин, жонажон дўсти бўлса ҳам уни аяб ўтирмасдилар. Абдулла Қаҳҳор фақат ўзигагина эмас, ҳатто тенгқурлари, қаламкаш дўстларига нисбатан ҳам талабчан эдилар. Энг аввало, ўзлари ёздагиган ҳар бир сўзни фикр тарозусида обдон ўлчардилар», — деб ёзган эди.

Айнан шу фазилатлари адибнинг ижодий фаолиятида, яратган асарлари руҳида ҳаракат қилади. Абдулла Қаҳҳор асарларида на-штарлик вазифасини кулгу ўтайди. Ёзувчи ўқувчини шунчаки кулдириш учун ёзмайди, балки тасвираётган ҳолисага муносабатини ифода этишда кулгунинг хилма-хил турларидан фойдаланади. Масалан, «Ўтмишдан эртактлар»нинг «Тешик тош» бобини эсла-тиш мумкин. Бабар деган қашшоқ, муштипар одамнинг аччиқ тақ-дирини, аламли ҳаётини тасвирлашда, китобхонга унинг фожиасини ҳис қилдиришда ёзувчи аччиқ кулгудан асосий восита сифа-тида фойдаланади. Кулгу воқеликни ҳар томонлама бадиий таҳлил қилишга ва баҳолашга имкон берувчи, ўқувчи туйғуларига таъсир қилиш билан муайян кайфият ва муносабат ҳосил этишга ёрдам берувчи эстетик категорияга айланганлигини «Майиз емаган хо-тин», «Тўйда аза» ҳикоялари, «Шоҳи сўзана», «Сўнгги нусхалар» сингари асарлари орқали кузатиш мумкин. Бу асарлар китобхон қалбида ёмонликка нисбатан нафрат уйғотиши аниқ.

1959 йилда Москвада ўзбек адабиётининг декадаси вақтида таниқли сатирик ёзувчи Леонид Ленч «Тўйда аза» ҳикояси ҳақида шундай деган эди: «Одамнинг ўлими ҳақида кулгили қилиб ёзиш жуда қийин иш. Бу фақат Чеховнинг қўлидан келарди. Фақат фран-цузлар бунинг улдасидан чиқарди. Буни қарангки, Абдулла Қаҳҳор шундай қийин ишни жуда бемалол бажарибди»¹.

Алоҳида эътибор бериш лозимки, муайян адиб ҳақида турли машҳур кишилар айтган фикрлар ўқувчи руҳиятига кучли таъсир кўрсатади. С.Залигин: «Буюк одамлар бизнинг маънавий олами-мизга узлуксиз таъсир ўтказиб туради», — деган эди². Машҳур кишилар, таниқли шахслар, айниқса, йирик олимлар ва ёзувчи-лар ўқувчи ёшлар учун ҳамма вақт намуна мактаби бўлиб келган. Бунда айниқса ўқувчилар учун ўз миллатдошларининг фикрлари

¹ Шарафилдинов О. Биринчи мужжиза. —Т.: Алабиёт ва санъат нашриёти, 1979. 282–284 б.

² Залигин С. Культура и личность // Собеседник: Литературно-критический ежегодник. — М., 1987. — Вып. 8. — С. 6.

кучли таъсир кўрсатади. Шу нуқтаи назардан А.Қаҳҳор ҳақида машҳур адабиётшунос О.Шарафиддинов ёки М.Кўшчанов билан ёнма-ён таниқли адиб Леонид Ленчининг, Константин Симоновнинг фикрларини келтириш ўринли бўлади. Бу ўқувчилар учун тасдиқловчи омил вазифасини ўтайди.

Бундан ташқари, муайян санъаткорга дахлдор турли илмий ва бадиий асарлардан қайллар таржимаи ҳолни яна ҳам бойитади.

Ижодкор фаолиятининг даврлари ҳақида, у яратган асарлар тўғрисида бериладиган маълумотда хилма-хил манбалардан кўчирмалар келтирилади, айрим парчалар акс эттирилади, замондошлари хотираларидан лавҳалар, адабий танқидчилар фикрларидан мисоллар берилади. адибнинг буюклиги, ўзига хослиги, асарларининг жаҳон адабиётида туган ўрни, эстетик қиммати ёритилади.

А.Қодирий бир асрлик миллий адабиётимиз ривожда улкан бурилиш ясаган, янги босқични бошлаб берган, нодир асарлар яратган адибдир. У «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарлари билан ўзбек романчилигига асос солди. Бу романлар замонавий жаҳон адабиётининг нодир намуналари қаторида туради. Унинг қаламига мансуб ҳикоялар, ҳажвий, публицистик, адабий-танқидий мақолалар, бадиий таржималар XX аср ўзбек адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган.

Юқорида биз адибнинг таржимаи ҳолини ташкил этувчи унсурларнинг мазмуни қандай бўлиши кераклиги масаласига айрим-айрим тўхтадик. Лекин бундан ўша қисмларнинг жойлашиш тартиби ҳамма вақт таснифдагидай бўлиши зарур деган маъно келиб чиқмаслиги даркор. Биз таржимаи ҳолнинг таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўрганиш асосан маърифий, қисман ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги билан боғлиқ равишда таълимий-эстетик аҳамиятга молик жиҳатларига урғу бериб ўтдик. Аслида, методик адабиётларда тавсия этилишича, бу қисмлар айрим-айрим эмас, балки қўшиб ўрганилиши мақсадга мувофиқдир.

В.Г.Мараншманнинг адиб биографияси билан унинг ижодига бериладиган шарҳ олдинма-кейин эмас, балки қўшиб баён этилиши керак деган фикри эътиборга моликдир, чунки олимнинг уқтиришича, ёзувчи биографиясини ўрганишдаги эстетик вазифа санъаткор томонидан санъат асарига ҳаёт қандай мужассамлаштирилганини кўришдан иборатдир. Бу фикр ўзга адабиётни эмас, ўз Ватан адабиётини ўрганаётганларга нисбатан мутлақо тўғридир. Лекин рус тилида сўзловчи ёшлар адиб биографиясини ҳам, ижодини ҳам имконият доирасида жуда қисқа ўрганадилар.

Бунинг устига унинг асаридан олинган парча ҳам кичик ҳажмда бўлади. Шунга кўра ҳам ёшларга адибнинг бир асарни яратиш давридаги ҳаёти ва ижодидан лавҳа бериш мумкин.

Мактабда ёзувчининг ҳаёти ҳақидаги гапни ижодини ўрганишдан ажратиб қўйганда эса асаридан келтирилган парча ғайриоддий бир нарса бўлиб чиқади. В.Г.Маранцманнинг фикрича, санъаткорнинг ҳаёти билан ижодини айрим-айрим бўлиб ўрганиш ўқувчилар онгида санъатнинг ҳаётдан узиб қўйилишига олиб келади. Башарти, биографияси аввал, ижоди кейин жойлаштирилса, биринчиси мазмунсиз бўлиб қолади, чунки ундан санъаткорнинг ҳаёт маъноси, бахти ва ташвишларини ташкил этувчи замин чиқариб ташланган бўлади. Ёзувчининг ҳаёти ҳақидаги гаплар фактлар тўплами ва саналар рўйхати билан алмаштириб қўйилади ёки ҳаётни маиший турмушга олиб бориб тақаб қўядиган биографизм тикланади.

В.Г.Маранцманнинг ёзишича, Л.Н.Толстой Шопеннинг биографиясини ўқиб чиқиб шундай деган экан: «Муаллиф Шопенни, унинг ички ҳаётини кўрсатмайди, балки ўз билимдонлиги билан эпчил, бурро ёза олишини кўз-кўз қилади. Бошқа биографларнинг ноҳақлигини мунозара қилади ва исботлайди. Шопен эса бу ерда йўқ»¹.

«Мактабда ёзувчи биографиясини ўрганиш фақат маърифий-ахлоқийгина эмас, балки эстетик мақсадлар учун ҳам зарур. Рассом /санъаткор/ кўрганларини ўз идрок қирраси орқали ўтказди. Муаллиф шахсининг ана шу қирраларини кўрмасдан туриб, асарни тушуниш қийин. Томошабин, тингловчи, китобхон бадиий асардан унинг олдига замон, одамлар юраги қўйган мураккаб саволларга жавоб қидиради. Санъаткор хоҳласа-хоҳламаса, ўз суҳбатдошининг саволларига жавоб қайтаради. Агар ўқувчи дарсда санъаткорнинг ички олами билан танишса, овозининг бетакрорлигини англаб етса, ёзувчи билан сўзлашув беҳад чуқур, ҳаяжонли ва тўғри бўлади. Мутлақо нотаниш шахс билан суҳбатлашиш мушкул, шунинг учун бадиий асар таҳлилида табиий ва зарурий таянч бўлиб қолади»².

Адибнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини дарсликларда бериладиган таржимаи ҳоллар ёрдамида ўрганиш таълим жараёнини тўлиқ қамраб олмасликдан иборат бир ёқламалиликка сабаб бўлади. Айрим маълумотларни эшитиш машқлари сифатида такдим

1 Маранцман В. Г. Биография писателя в системе эстетического воспитания школьников. – М.: Просвещение, 1965. – 73 с.

2 Уша асар. 41- б.

этиш, баъзиларини семинарда маъруза сифатида ўқувчиларга етказиш (ёзувчи ёки шоирнинг таваллуд кунини муносабати билан ташкил этиладиган адабий кечалар дастурига киритилади, деворий газеталарда берилади), кинокўрсатув, диафильм, видеофильм ва бошқа материаллардан фойдаланиш йўли билан ўрганиш мумкин. Булар биографик маълумотлар мазмунини кенгайтиради.

Методист В.В.Голубков кўрсатмалиликни уч турга бўлади:

«1/ Образли нутқ. Бу шеър ва бадиий проза намуналари, мемуардан иборат бўлиб, дарсда улардан парчалар ўқиб, декламация ва бадиий ҳикоя қилиб берилади.

2/ Бадиий тасвирий санъат намуналари. Бу портрет ва расмлардан иборат бўлиб, дарсда улардан ўрни билан фойдаланилади.

3/ График кўрсатмалилик бўлиб, у сўз ва рақамлар воситасида доскага ёзилган материал, схема ва диаграммаларни ўз ичига олади. График кўрсатма қўлланмалар ўқувчиларнинг фаол иштирокида тайёрланади»¹.

Р.Усмоновнинг таъкидлашича, «Ўқувчилар ёзувчи биографиясини ўрганиш орқали санъаткорнинг ижодий такомилга таъсир этган факт ва ҳодисаларни ҳамда уларнинг ёзувчи асарларида қандай акс эттирилганини, шунингдек, асарларининг яратилиш тарихи, уларга сингдирилган ғоявий фикрлар, ёзувчининг асар устида олиб борган ишлари, унинг бу ижодий маҳсули замондошлари томонидан қандай кутиб олингани ва кейинги даврлар учун қанчалик аҳамиятли эканлигини тушуниб оладилар»².

Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларда ўзбек ёзувчиларининг таржима ҳолини бу даражада кенг ўрганиш имконияти йўқ, албатта.

Ихчамлик учун таржимаи ҳол ёзувчининг ўрганиладиган асари билан боғлиқ фаолият даврини ёритадиган қисқа очерк тарзида тавсия этилиши мумкин.

Таржимаи ҳолни баён этиш шакли ҳам муҳим масаладир. Ёзувчи биографияси ўрнига унинг ўзи ҳақидаги ҳикоясидан, хатидан ёки биографик асаридан парча берган ҳам маъқул. Ўзбек мактабларининг «Адабиёт» дарсликларидаги аксарият таржимаи ҳоллар /асосан XX аср ўзбек адабиёти намояндалари ҳақида/ шундай ҳикоялардир. Бундай пайтда илмий мақола ўрнини бадиий матн эгаллайди, натижада биографик маълумотларни ўрганишнинг

1 Усмонов Р. К. Юқори синфларда ёзувчи биографиясини ўрганиш. Т.: Ўқитувчи, 1969. 57–58б.

2 Ушда асар. 17 б.

эстетик қиймати таъминланади.

Адибнинг ўзи ҳақидаги ҳикоясида кўпроқ тарихий давр, тарихий воқеалар билан боғлаб ўз меҳнат фаолияти ёритилади. Ижодий фаолияти, бадий маҳорати ҳақида эса жуда кам сўз юритилади. Бундай сўз юритилган ўринлар баъзан ҳисоботга ўхшаб кетади.

Баъзан ёзувчи ўз услубининг фарқли хусусиятларини айтиб ўтади. Масалан, Шароф Бошбеков шундай дейди: «Ҳар бир ёзувчининг қандайдир ўзигагина хос жиҳати бўлади. Кимдир сюжет топишга уста, кимдир ноёб характерлар яратишга моҳир, бошқалари асар воқеаларини заргарона теришда тенги йўқ. Менинг энг яхши кўрган қуролим — юмор. Асар қандай жанрда ёзилмасин, воқеалар қанчалик жиддий, қаҳрамонларимнинг тақдири қай даражада фожиали бўлмасин, юмор, ҳазил-мутойиба, аския унсурлари, сўз ўйинларидан унумлироқ фойдаланишга ҳаракат қиламан...»¹.

Ниҳоят, айтиш жоизки, биографик очеркнинг тили нисбатан содда бўлиши керак.

Ҳажм масаласи. Таржимаи ҳол сермазмун бўлиши билан бир қаторда ҳажм жиҳатдан катта бўлиб кетмаслиги, ўқувчиларнинг имконият доирасидан четга чиқмаслиги, уларни зўриқтиришга олиб келмаслиги, ўта зарур маълумотлар билан қуроолантиришни кўзда тутмоғи лозим.

Адиб ҳаёти ва ижодининг илмий баёни: а/ муайян адибнинг ёзувчи ва мутафаккир сифатидаги мавқеи; б/ яшаган даврида тутган ўрни; в/ ижодкор услуги ва унинг шаклланиши; г/ адибнинг миллий-ижтимоий тафаккури ва адабиёт тараққиётига қўшган ҳиссаси; д/ унинг умумжаҳон бадиияти ва тафаккури ривожига муносабати; е/ миллий ғоя ва миллий қадриятлар таркибидаги ўрни сингари масалалардан ташкил топса, ўқувчи эътиборини жалб этишга ёрдам беради.

Таржимаи ҳолни VIII-синфдан бошлаб ўрганиш кераклиги методист-олимлар томонидан шу билан асосланадики, шу даврдан ўқувчиларда уларнинг ёш хусусиятларига кўра ахлоқий-маънавий масалаларга, инсоннинг ички дунёсига бўлган қизиқиш кучаяди. Бу қизиқиш қуйидаги масалаларга кўпроқ қаратилади:

- истеъдодининг ривожланиши;
- қалбининг улугворлиги;
- табиатга муносабати;
- инсонга муносабати.

¹ Каттабасков А. Раҳмонов В. Ўзбек адабиёти. 8-синф учун дарслик-мажмуа. Т.: Ўқитувчи, 1993. — 195 б.

Бунда ҳис-туйғуни шунчаки аташ эмас, балки унинг тавсифини белгилаб бериш лозим.

Ёшларнинг комил инсон сифатида шаклланишида миллий анъаналар, қадриятлар, маънавий бойликлар, давр ижтимоий ҳаётининг роли беқийёсдир. Бундай маълумотлар таржимаи ҳоллар мазмунини тўғри белгилаш орқалигина мукамал бўла олади. Шу боис таржимаи ҳоллар мазмуни қандай бўлишидан қатъи назар биринчи навбатда адибнинг ўзи ҳақидаги ҳикояси билан ижоди тўғрисидаги мақола қўшилган ҳолда берилиши лозим.

Хуллас, ёзувчининг таржимаи ҳолини ва ижодий фаолиятини ўрганиш, бир томондан, маърифий аҳамиятга эга бўлса, иккинчи томондан, ўқувчиларга давр руҳини чуқурроқ англатиш, ижтимоий муносабатларни улар қалбига етказиш, уларни миллий истиқлол мафқураси, миллий маънавиятга чексиз ҳурмат руҳида тарбиялаш, адибнинг адабиёт равнақида ва жамиятда тутган мавқеини, унинг новаторлигини кўрсатиш орқали адабий жараённинг ривожланиш босқичларини чуқурроқ англатиш, ёзувчи шахсининг камол топиши, руҳий олами мисолида ёшлар тарбиясига ижобий таъсир этиш, энг муҳими, ўрганилажак асарнинг яратилишига туртки бўлган воқеа-ҳодисалар билан таништириш, шу орқали парча мазмунини тўлиқ тушунгириш, имкон яратиш учун хизмат қилади; асарни ўқиш учун ҳавас уйғотади.

Қуйида адибларнинг таржима ҳоллари мазмунини аннотация кўринишида баён этамиз:

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

А.Авлоний — машҳур ўзбек маърифатпарвари, шоири, жамоат арбоби. У халқини илмли, юртини озод ва обод кўриш асосий мақсади билан яшаган, янги усулдаги мактаблар очган. «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асари, «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» тўплами нашр қилинган. «Турон» театр труппасини ташкил этган, «Тулки ва қарга» масалини ёзган.

Адибнинг таржимонлик фаолияти.

Миллий уйғониш, маърифатпарварлик ҳаракати ҳақида.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

Адиб яшаган давр, халқнинг оғир ҳаёти, руҳонийларнинг инсофсизликлари, «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» пьесасини яратиши, пьесанинг қисқа мазмуни; биринчи жаҳон уруши ва йигитларни мардикорликка жўнатиш, «Соғиниб», «Салом айтинг» каби шеърлари, шеърларидан парчалар, октябрь тўнтариши, «Майсаранинг иши», «Бой ила хизматчи» драмалари.

Эл-юртнинг истиқлоли ва истиқболини ўйлагани, маърифат-парвар бўлгани, октябрь тўнтаришидан кейин маданий қурилишга катта эътибор бергани.

ЧЎЛПОН

Абдулҳамид Сулаймон ўгли.

Ижодининг манбалари /ижод сирларини кимлардан ўрганганлиги/, шеърӣй тўпламлари, шеърларидан парчалар, ижодида норозилик, эл-юртнинг эртасига қайгуриш, исёнкорлик, қураш-чанлик ғоялари.

Таржимонлик фаолияти.

Чўлпон — янги ўзбек адабиётининг ёрқин юлдузи. Чўлпон шоир, драматург ва таржимон.

«Кеча ва кундуз» — ўзбек романчилиги равнақида янги қадам. Романнинг асосий пафоси, поэтикасининг ўзига хослиги.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Абдулла Қодирий — романнавис ёзувчи.

«Меҳробдан чаён» романи, гоъвий мазмуни, асар қаҳрамонлари, «Ўтган кунлар» романи, қисқа мазмуни, асар қаҳрамонлари, «Обид кетмон» романи.

Адибнинг фожиавий қисмати.

Ҳаққонийлик, ҳаёт ҳақиқатига садоқат — ёзувчининг ижодаги бош шиори. Реалистик тасвир.

Адиб ҳақида замондошлари.

ҒАФУР ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом — шоир, унинг иккинчи жаҳон уруши давридаги шеърлари, шеърларидан парчалар.

Ғафур Ғулом — прозаик. «Шум бола», «Ёдгор» қиссалари.

«Шум бола» қиссаси ҳақида.

Ғафур Ғулом — устоз.

Ғафур Ғулом ҳақида замондошлари.

ОЙБЕК

Мусо Тошмуҳаммад ўгли

Ойбек — шоир. Шеърӣй тўпламлари, шеърларидан парчалар.

Ойбек — романнавис. «Навойӣ» романи, унда Алишер Навоӣй табиатидаги инсонпарварлик ва халқчиллик фазилатларининг ёритилиши, «Олтин водийдан шабадалар» романи, «Нур қидириб» повести, «Қуёш қораймас», «Улуг йўл», «Қутлуғ қон» романлари. 1916 йил қўзғолони. Таржимонлик фаолияти.

Ойбекнинг бадиӣй маҳорати.

Ойбек ҳақида замондошлари.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

А.Қаҳҳор – кичик ҳикоялар устаси, ростгўй адиб.

«Ўғри», «Асрор бобо» ҳикоялари.

«Сароб», «Қўшчинор чироқлари» романлари.

«Ўтмишдан эртақлар», «Синчалак» қиссалари.

«Оғриқ тишлар», «Шоҳи сўзана» драмалари, «Тобутдан товуш» ҳажвий комедияси.

Таржималари.

Адибнинг бадиий маҳорати.

А.Қаҳҳор ҳақида замондошлари.

ҲАМИД ОЛИМЖОН

Ҳамид Олимжон – шоир. Шеърлари, шеърларидан парчалар.

«Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» достонлари, қисқа мазмуни.

«Зайнаб ва Омон» достони. «Жангчи Турсун» балладаси, «Муқанна» драмаси.

Ҳамид Олимжоннинг бадиий маҳорати.

Адибнинг илмий фаолияти.

Ҳамид Олимжон ҳақида замондошлари.

МИРТЕМИР

Миртемир – шоир. Унинг табиат шайдоси эканлиги, табиат орқали фикр қарама-қаршилигини ифодалашга интиланлиги.

Миртемир – «шеърятимизнинг бобо деҳқони».

Миртемир – таржимон.

АСҚАД МУХТОР

Атоқли шоир, адиб ва таржимон.

«Қорақалпоқ қиссаси», «Бўронларда бордек ҳаловат», «Буҳоронинг жин кўчалари» қиссалари.

«Опа-сингиллар», «Туғилиш», «Давр менинг тақдиримда», «Чинор» романлари.

ОДИЛ ЁҚУБОВ

«Муқаддас», «Бир фелъетон қиссаси» қиссалари.

«Муқаддас» қиссасида инсоннинг инсон, эл-юрт олдидаги бурчи, ҳалоллик, адолат, диёнат каби масалаларнинг тасвирлангани.

«Диёнат», «Улуғбек ҳазинаси», «Кўҳна дунё», «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» романлари.

Чингиз Айтматовнинг «Улуғбек ҳазинаси» муаллифига мактуби.

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

П.Қодиров – моҳир прозаик.

«Уч илдиш», «Қора кўзлар», «Олмос камар», «Эрк», «Мерос»,

«Жон ширин» каби асарлари.

«Юлдузли тунлар» /«Бобур»/, «Авлодлар довоғи» /«Ҳумоюн ва Акбар»/ романлари.

«Қора кўзлар»да қишлоқ ҳаётининг ҳаққоний акс этгани.

«Юлдузли тунлар» /«Бобур»/ – тарихга улуг ҳурмат.

А.Қаҳҳор «Уч илдиш» романи ҳақида. Бу романда шахсга сифатининг ноҳуш оқибатлари ёритилгани.

ФАРҲОД МУСАЖОНОВ

Ф.Мусаҷонов-балалар ёзувчиси.

“Офтобни қувалаб”, “Булоқ суви” қиссалари.

“Ёмғир ҳикоялари”, “Тугалланмаган суҳбат” ҳикоялари.

ЭРКИН ВОҲИДОВ

Шоир лирикаси. Шеърӣ тўпламлари. Шеърларидан парчалар. Э.Воҳидов – ҳаётнинг, инсон қалбининг бадиий тадқиқотчиси. Ёлғондан бегоналик, шафқатсиз ҳақиқат, ростгўйлик, самимийлик.

Э.Воҳидов ўзи ҳақида.

«Нидо» поэмаси, қисқа мазмуни.

«Руҳлар исёни» достони.

«Олтин девор» комедияси.

«Ойжамол» либреттоси.

Э.Воҳидов – таржимон.

ХУДОЙБЕРДИ ТҶҲТАБОЕВ

Х.Тўхтабоев – балалар ёзувчиси.

Адибнинг умуминсоний қадриятларга зид, юксалишимизга тўғаноқ иллатларга қарши ўт очувчи фелъетонлар, қисса ва романлар яратгани.

«Сариқ девни миниб», «Беш болали йигитча», «Шакар қовунлар мамлакати», «Мунгли кўзлар» романлари.

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ

Ҳикоянавис, драматург.

«Сўнги бекат», «Қил кўприк», «Олабўжи» романлари.

«Қора камар», «Зиёфат» драмалари.

«Зов остида адашув» ҳикояси ҳақида.

АБДУЛЛА ОРИПОВ

Шеърӣ тўпламлари, шеърларидан парчалар.

«Жаннатга йўл», «Ҳаким ва ажал», «Ранжком» дostonлари.

А.Орипов шеърларида ўткир инсоний руҳ, чуқур ижтимоий мазмундорлиги, ҳис ва ўйларининг эзгулиги, умумлашмалар

ҳаққонийлиги ва теранлиги. Ижод машаққатлари.

А.Орипов — таржимон.

«Илоҳий комедия» А.Орипов таржимасида.

Матёқуб Қўшжонов А.Орипов ҳақида.

ЎТКИР ҲОШИМОВ

Ў.Ҳошимов — кишини лоқайд қолдирмайдиган, ўйлашга мажбур этадиган асарлар муаллифи.

«Дунёнинг ишлари», «Икки эшик ораси» асарлари.

«Дунёнинг ишлари» қиссасидаги уч ҳикоя, уларда она характериға хос фазилатлар очиб берилгани.

А.Қаҳҳор Ў.Ҳошимов тўғрисида.

РАУФ ПАРФИ

Лирик шоир, руҳ рассоми.

«Акс садо», «Тасвир», «Хотирот», «Сабр дарахти» тўпламлари.

Рауф Парфи — нозик туйгулар, дилбар хаёллар куйчиси. Шеърларида безовта япроқларнинг шовуллаши. Шеърларидан парчалар.

Шоирнинг таржимонлик фаолияти.

Асқад Мухтор Рауф Парфи ҳақида.

ТОҒАЙ МУРОД

«Юлдузлар мангу ёнади», «От кишнаган оқшом» қиссалари, «Ойдинда юрган одамлар», «Момо ер қўшиғи», «Отамдан қолган далалар» асарлари. Бу асарларнинг гоявий мазмуни.

ИЛЁС МУСЛИМ

Болалар адабиётининг таниқли вакили.

“Ўсув”, “Турналар”, “Бизнинг мактаб”, “Сенинг совғанг”, “Тиллақўнғиз”, “Кўрик”, “Ишчан асарилар”, “Ойхон ва райхон”, “Биринчи совға” каби 30 га яқин китоб ёзган.

ТУРСУНБОЙ АДАШБОВ

Таниқли болалар шоири.

“Биз саёҳатчилар”, “Ала-Толук боломуе”, “Арслонбоб шаршараси”, “Сурнай”, “Нур дарё”, “Гулдаста”, “Олатог — лолатог”, “Оқбура тўлқинлари”, “Совға” тўпламлари босилиб чиққан.

Турсунбой Адашбоевнинг жаҳон болалар адабиёти вакилларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш соҳасидаги фаолияти.

СУЛТОН ЖАББОР

Таниқли болалар шоири.

“Зорчалар бозори”, “Офтобнон”, “Боглар қўшиғи”, “Қуёш қолди далада”, “Севиниб яшайман”, “Китоб меҳри”, “Қувонч” деб номланган асарлари нашр қилинган.

ҚАМБАРОТА

Таниқли болалар шоири, таржимон.

“Китобча ва бузоқча”, “Чавандоз орзуси”, “Тиним билмас шамолвой”, “Ширинсўз”, “Қуёшли дунё”, “Болаларнинг кўзлари”, “Қуёш билан гаплашдим”, “Тошполвон билан Ишполвон”, “Китобсевар Офтобой”, “Бизнинг космос”, “Филдирак” деб номланган йигирмадан ортиқ китоблари нашр қилинган, юзга яқин шеърларига қуйлар басталанган.

ОДИЛ АБДУРАҲМОН

“Қувноқ болалар”, “Салом, қуёш”, “Ойга ремонт тушармиш”, “Илдиз нима дейди?”, “Азим кичик армиясининг хазинаси”, “Қуёшни юмалатиб”, “Болалик қолган жойлар”, “Ўзбеклар юрти”, “Милтиқ отилмади”, “Чандиқли киши”, “Жалолобод томонларда” деб номланган йигирмадан ортиқ китоблари чоп этилган.

РАУФ ТОЛИБ

“Она юрт”, “Эшитмадим деманглар”, “Юрт меҳри”, “Осмон боғ”, “Миржалол нега лол”, “Сеҳргар дўстим бор”, “Қизиқ томоша”, рус тилида “Сын беседует с отцом”, “Беседа” каби ўндан ортиқ китоблари бор.

АНВАР ОБИДЖОН

Ўзбекистон Халқ шоири.

“Она ер” (шеърлар), “Баҳромнинг ҳикоялари” (шеърлар), “Эй, ёруғ дунё” (қисса), “Оловжон ва унинг дўстлари” (қисса ва ҳикоялар), “Аламазон ва его пехота” (қисса ва ҳикоялар), “Кетмагил” (шеърлар), “Безгакшамол” (ҳажвий шеърлар), “Олтин юракли Автобола” (қисса ва ҳикоялар), “Масхарабоз бола” (шеърлар), “Жуда қизиқ воқеа” (шеърлар), “Аканг қарағай Гулмат” (қисса ва ҳикоялар), “Даҳшатли Мешполвон” (қисса ва пьесалар), “Ерликлар” (ҳикоялар), “Грозный Мешпалван” (қисса ва ҳикоялар), “Аламазон ва Гулмат хангомаси” (қисса, пьеса, шеър), “Ажойибхона” (шеърый тақдим), “Мешполвоннинг жанглари” (қисса ва достон), “Алишер ва Ҳусайн ёки уч доно ва ўғри” (достон ва шеърлар), “Аламазон ва Гулмат” (қисса ва шеърлар), “Олтиариқ хангомалари” (ҳикоялар), “Булбулнинг чўпчаклари” (шеър ва ҳикоялар), “Безгакшамол – 2” (ҳажвий шеърлар) каби тўпламлари нашр этилган. Шоирнинг айрим пьесалари саҳналаштирилган.

Хулоса ўрнида қуйидагиларни таъкидлаш жоиз:

– XX аср ўзбек адабиёти мазмунида ўзбек адибларининг таржимаи ҳоли муҳим роль ўйнайдигани, биографик маълумот ҳам ақлий, ҳам маънавий-маърифий тарбия учун хизмат қилади, тарихий даврни адиб ижодига боғлаб англаш, ижодкорнинг шахс сифатида шаклланишида даврнинг ролини тушуниб етишга ёрдам беради.

– Русийзабон ўқувчи адибнинг ҳаёти мисолида тарбия топиши учун унинг қалбида аввал адибнинг ўзига, унинг ижодига ҳурмат ҳиссини уйғотиш даркор. Бунинг учун эса адибнинг болалиги, унинг балогатга етиши ҳақидаги маълумотлар таржимаи ҳолларнинг бошланишида эмас, балки адиб ижоди, эл-юрт олдидаги хизмати англаб бўлингандан кейин, аниқроғи, навбатдаги босқичда ўрганилгани мақсадга мувофиқдир.

– Таржимаи ҳолда баён шакли адибнинг ўзи ҳақидаги ҳикояси билан ижоди тўғрисидаги назарий мақоланинг қўшилганидан иборат этиб танланмоғи лозим.

ТАЪЛИМ МАЗМУНИДА АДАБИЙ-ТАРИХИЙ ДАВР ШАРҲЛАРИНИНГ ЎРИИ

Юқорида биз келтириб ўтган асосларга кўра, яъни тарихий воқеаларнинг, сиёсий жараёнларнинг маълум даражада собиқ иттифоққа кирувчи республикаларда муштарак кечганлиги, барча мактабларда Ўзбекистон халқлари тарихини ўрганиш йўлга қўйилганлигини кўзда тутиб, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида янги ўзбек адабиётини даврлаштириб, адабий-тарихий давр шарҳлари сифатидаги мавзуларни ажратиш тақозо этилмайди. Лекин ўзбек адабиётининг босиб ўтган тараққиёт йўлини Ўзбекистонга хос тарихий шарт-шароитсиз, тарихий воқеалар изоҳисиз ҳам тасаввур этиш қийин. Шунга кўра ҳам адабий-тарихий давр шарҳининг таълим мазмунидаги ўрнини аниқлаш билан боғлиқ тадқиқот олдида турган саволларга жавоб топиш ниятида XX аср ўзбек адибларининг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир маълумотларни кўриб чиқдик ва бу маълумотларда ҳам адабий-тарихий давр шарҳлари мавжудлини, улар ўз ўрнида аниқ, қисқа берилганини билдик ҳамда адабий-тарихий давр шарҳларини таржимаи ҳоллар таркибида бериш керак деган хулосага келдик.

Дарҳақиқат, таржимаи ҳолларда адиб яшаб ижод этган давр,

унинг ижодига таъсир кўрсатган, турли кечинмаларга сабаб бўлган муҳим тарихий воқеалар, адабий жараёнлар тилга олинади.

Яхлит адабий-тарихий давр шарҳлари билан таржимаи ҳол таркибидаги адабий-тарихий давр шарҳини русийзабон ўқувчиларнинг қабул қилиши нуқтаи назаридан ҳам қиёслаб чиқдик. Биринчисида адабий-тарихий давр ёки жараён талқин қилинади, сўнгра шу даврда ижод қилган адиблар тилга олинади, тарихий шарт-шароитнинг ёзувчи /шоир/ ижодий фаолиятига таъсири тушунтирилади. Иккинчисида эса ёзувчи /шоир/ ижодининг маълум даври адабий-тарихий давр билан боғлаб баён қилинади. адибнинг юзага келган тарихий жараёнда эгаллаган ўрни ёритилади, тутган йўли, ижодий фаолиятига баҳо берилади. Маълум бўлишича, кейинги ҳолатда адабий-тарихий воқеа адибнинг ички кечинмалари, изтироблари ёки қувончи орқали идрок этилади.

Яхлит ҳолда бериладиган адабий-тарихий давр шарҳи мазмун жиҳатдан ҳам, ҳажм жиҳатдан ҳам катта бўлади. Методист-олим Н.В.Филиппович обзор мавзулар мазмунига қуйидагилар киришини умумлаштириб баён этади: «1) қисқа тарихий кириш; 2) ушбу давр учун хос сиёсий, фалсафий ва эстетик оқимлар ҳақидаги асосий маълумотлар; 3) адабий ҳаракатнинг умумий манзараси; а) ушбу давр /ёки замон/ ёзувчиларининг ўз ижодида илгари сурган энг муҳим мавзулари ва муаммолари; б) ёзувчилар ижодининг ғоявий йўналганлиги; в) адабиёт тарихининг ушбу босқичдаги энг муҳим адабий оқимлар; г) адабий жанрлар соҳасида кузатиладиган ўзгаришлар; д) ушбу даврда адабий тил соҳасида кузатиладиган ҳаракатлар; е) бадиий адабиёт тараққиётида танқидчиликнинг роли; ё) адабий тилнинг ривожланишидаги янги ҳодисалар»¹.

Бирор тарихий даврнинг ёки адабий жараённинг қисқагина шарҳи ўқувчиларнинг адабий-маърифий тайёргарлигини оширишда катта роль ўйнайди /уларни ўқиладиган асар мазмунини тўғри тушунишга ҳозирлайди/. Адиб мамлакат ҳаётида юз берган тарихий воқеадан таъсирланади, бу воқеанинг оқибатларидан қайгурган ёки ижобий таъсиридан руҳланган адиб халқ тақдири билан ҳамнафас бўлади, ёш авлод тарбиясига, тузумни ўзгартириш, эл-юртни равнақ топтириш ишига аралашади ва ҳоказолар.

Масалага тарбиявий жиҳатдан ёндашиладиган бўлса, унинг

¹ Филиппович Н. В. Изучение обзорных тем в школьном курсе литературы XIX века. – Т.: ўқувпедавнашр, 1958. – 9 с.

ибратли томони рўй-рост намоён бўлади: ёзувчининг тарихий шарт-шароитга, тарихий воқеага, адабий жараёнга бўлган муносабати, эгаллаган позицияси ва бошқалар ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилади.

Тарихий давр шарҳи таржимаи ҳол таркибида мамлакатнинг бирор даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида умумий, бироқ ўта қисқа тавсифни ифода этади. Фан, адабиёт ёки санъатнинг ривожланиши тўғрисида сўз юритилганда ҳам мухтасарликка амал қилинади. Бунда адабий-тарихий жараён ҳақида кенг, баъзан мақсад сари қаратилмаган маълумот эмас, бу жараённинг айрим ўта муҳим қирралари, томонлари, хусусиятлари қамраб олинади, тушунча бериб ўтилади, холос.

Адибларнинг таржимаи ҳолларини, уларнинг ижодий фаолияти ҳақидаги мақолаларни ўрганиш шуни кўрсатдики, тарихий шарт-шароит, тарихий воқеа ёки воқеалар қуйидаги муносабат билан тилга олинади:

- адибнинг ижодий йўналишини, позициясини тушунтириш;
- асарнинг яратилиши учун туртки бўлган тарихий муҳит, воқеа, сиёсий жараённинг моҳиятини очиш;
- асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларига баҳо бериш.

Асарнинг яратилишида асос бўлган аниқ бир тарихий фактларга таянилган тақдирдагина ёш замондошларимизнинг маънавий ҳаёти учун долзарб ижтимоий-руҳий мазмунни етказиб бериш мумкин¹.

Методик адабиётларни² ўрганиш, бугунги кун талабларини жорий этиш эҳтиёжларидан келиб чиқиш асосида тарихий-адабий даврнинг қуйидаги жиҳатлари шарҳга тортилади:

- тарихий шарт-шароит; муҳим тарихий воқеа;
- маърифатпарварлик; Ватан озодлиги ва мустақиллиги учун кураш;
- мафкуравий кураш, миллий мафкуранинг шаклланиш жараёнлари;
- маданий ҳаёт /илм-фан, санъат/, миллий маънавият, миллий қадриятлар;
- адиблар ва уларнинг ҳаёти ҳамда ижодий фаолиятлари; замондошлар;
- адабий жараён;

¹ Педагогический словарь: В 2-х т. – Т. 1. – М: Изд-во АПН, 1960. – 8 с.

² Зуннунов А., Хатамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 329 б.

– адабий тил ривож; давлат тили учун кураш.

Профессор А. Зуннунов тарихий шарт-шароит, тарихий воқеа билан боғлиқ фактларни саралаш керак, деган фикрни илгари суради. Дарҳақиқат, адабиёт дарслари тарих дарслари эмас. «Адабиёт ўқитиш методикаси»да¹ ўқитувчи статистик маълумотларга берилиб кетмаслиги зарур деб огоҳлантирилади.

Таржимаи ҳолда тилга олинадиган тарихий шарт-шароит, тарихий воқеа ёки ҳодисалар ўз-ўзидан сараланади, чунки бу шарт-шароитлар, тарихий воқеалар адиб билан, унинг асари, асар қаҳрамони билан бевосита боғлиқ бўлади.

XX аср бошларидан то Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинган кунга қадар Ватан озодлиги учун кураш гоҳ тимсоллар орқали яширин, гоҳ ошкора тусда давом этган. Адиблар /айниқса, Чўлпон, Фитрат каби жадид адабиёти вакиллари/нинг таржимаи ҳолларида уларнинг шу йўлдаги жонбозликларини таъкидлаб ўтишга алоҳида эътибор берилади. Масалан, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг таржимаи ҳолида жадидлар /маърифатпарварлар/нинг халққа илм-маърифат беришга ва шу йўл билан уни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишга интилишлари, халқ ҳаётини маърифий-маданий инқилоб орқали ўзгартириш мумкинлигига астойдил ишонганликлари ҳақида гапириш мумкин.

Абдулла Қодирийнинг ижодий фаолиятини баён этишда октябрь тўнтариши Туркистон халқлари тақдирида чуқур из қолдирганлиги, қатор бунёдкорлик ишлари билан баробар инқилобнинг емирувчилик томонлари кенг намоён бўлгани, ўтмишни, ўтмишдан қолган жамики қадриятларни, дин, ахлоқ, фалсафа, адабиёт ва санъат, маданиятнинг кўпдан-кўп нодир намуналарини инкор этишга, йўқотишга уриниш кайфияти кенг ёйилгани, шунга кўра ҳам Ватан озодлиги учун кураш бир зум тўхтамаганлиги хусусидаги фикрлар ҳам қамраб олиниши мақсадга мувофиқдир.

Чўлпоннинг таржимаи ҳолида 20-йилларда адибнинг инқилоб туфайли майдонга келган тузумга, большевиклар олиб борган сиёсатга нисбатан муҳолифатга ўтгани, ўз қарашларини яширмай, ошкора куйлагани, она юртнинг эрки ва озодлиги, Ватан озодлиги учун курашга чақирганини айтиш ўринлидир¹.

¹ Зуннунов А., Хатамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992.

Ойбек ҳақидаги биографик маълумотда ўтмишда Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жиҳатдан Россияга бутунлай қарам бўлиб қолганлиги қуйидаги фикр орқали маълум қилиниши мумкин: «Октябрдан кейин шўро давлати томонидан амалга оширилган кўпгина тадбирлар Ўзбекистонни Русия саноати хомашё базасига, халқни эса меҳнат қуролига айлантириб юборди»².

Русийзабон ўқувчилардан мустамлакачилик замонида Ўрта Осиё халқлари орасидан мардикорликка одам олиш воқеасининг туб моҳиятини англаб етишлари талаб қилинади. Бу ҳолатлар Ҳамза, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва бошқа бир қатор шоир ва ёзувчиларнинг ижодий фаолиятига боғлаб шарҳлаб ўтилади. Ҳамзанинг «Соғиниб», «Салом айтинг» шеърлари шу воқеалар асносида яратилганига алоҳида эътибор бериш лозим. Буларни билиш ёшлар учун ўзбек тилидаги асарларни маърифий ва эстетик жиҳатдан тўғри идрок қилишда катта аҳамият касб этади.

Ойбекнинг таржимаи ҳолида оқ подшонинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармони туфайли халқнинг сабр косаси тулиб кетгани хусусида гапириб ўтиш айни муддаодир.

Мафкуравий кураш, миллий мафкуранинг шаклланиш жараёни адабий-тарихий давр шарҳида муҳим ўрин тутаяди. Бу маълумотлар бугунги кундаги ғоятда муҳим масала — миллий мафкура ва миллий ғоя билан уйғунлашмоғи мақсадга мувофиқдир.

Абдулла Қодирийнинг таржимаи ҳолида ўша замондаги ижтимоий-сиёсий муҳит, ҳукмрон мафкуранинг малайига, ҳозиржавоб тарғиботчисига айланган ижодкорлар бўлгани ҳолда ўзлиги, иймон-эътиқодига содиқ қолган адиблар ҳам кўп бўлганлиги, Қодирий шулар жумласидан эканлигини таъкидлаб ўтиш даркор. «Ўтган кунлар»даги реалистик тасвир ҳақида гапирганда эса қуйидаги фикрларни баён қилиш ўринлидир: «Асарда аср бошидаги мавжуд мафкуравий оқимлар — диний-исломий қараш, жадидчилик, коммунистик онг принципларини учратамиз. Бироқ муаллиф асарда бирорта мафкуравий оқимнинг тарғиботчиси бўлишидан ўзини тияди. Бу масалада ҳам у ҳолис туради, фақат адолат юзасидан иш кўради, қайси мафкурага даҳлдор бўлишидан қатъи назар, шахс, ҳодисаларни мусбат ва

1 Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Университетлар ва педагогика институтлари бакалавр ихтисосини оловчилар учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1999, 175–176-б.

2 Ўша асар 204-б.

манфий томонлари. мураккаблиги билан бор ҳолича кўрсатишга интилади»¹.

Шу ўринда У.Норматовнинг бадиий ижодлаги холислик тўғрисидаги мулоҳазаларини тилга олиб ўтиш жоиз: «Санъатдаги тарафкашлик майлини сира камситмаган, санъаткор бунга тўла ҳақли эканини тан олган, жаҳон адабиётида, жумладан, мафкуралаштириш принципи ҳийла кучайган XX аср ўзбек адабиётида тарафкашлик руҳида битилган кўплаб нодир асарлар мавжудлигини асло инкор этмаган ҳолда, холис тасвир йўли бадиий тарафқурнинг, адабий ижоднинг энг юксак тури эканини, тарафкашлик йўлида яхши асарлар битган талай атоқли адиллар охириқибат лоақал биттагина бўлса-да холис роман, қисса ёки драма яратишни орзу қилиб ўтганликларини ҳам унутмаслик даркор... Тарафкашлик руҳидаги асарлардан фарқли ўлароқ, холис ифода йўли шахсни ижтимоий мавқеига қараб яхши ёки ёмонга, ижобий ёки салбий қаҳрамонга ажратмайди. унда инсонни тушуниш, англаш ҳал қилувчи аҳамият касб этади».

Адилларимиз ҳукмрон мафкура талабларига кўра миллатчиликни, ўтмишнинг ёмонлаб кўрсатиш зарур бўлган шароитда ҳам ана шу талаблардан ташқарига чиқа олганлар. Абдулла Қаҳҳор ўз ҳикояларида умумбашарий масалаларни қўйиб, ҳаёт гирдобига тушиб қолган одамлар ўтмиш тузумдагина бўлиши мумкин бўлган ҳодиса эмаслигини, бундай одамлар истаган тузумда ҳам бўлиши, уларга жамиятнинг меҳр-шафқати қаратилиши кераклиги туйғуларини уйғотади. Бугунги кундаги миллий мафкура ва миллий гояда ҳам жамиятни демократлаштириш, адолатпарварлик, халқ фаровонлиги, миллий анъаналар ва миллий қадриятларнинг устиворлигига алоҳида эътибор берилётгани бежиз эмас.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикояси ўқувчиларнинг онги ва руҳига кучли таъсир ўтказа оладиган асарлардан биридир. Унда инсонпарварлик ва инсонийликнинг оёқ ости қилиниши, катталарга ҳурмат ва юзсизлик, халқпарварлик ва халқ душманларига нафрат, ҳалоллик, ростгўйлик ҳамда порахўрлик, ёлгончилик, юлғичлик сингари қарама-қарши қутблардаги хислатлар ўзаро зиддиятда тасвирлаб берилади.

Асарнинг бош қаҳрамони – Қобил бобо ўзининг табиийлиги, соддалиги, очиқ кўнгилчилиги, камтарлиги билан эътиборни тортади. Айни шу хислатлари уни ўзига замондош бўлган бар-

¹ Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Ўқитувчи, 1999. – 154 б.

ча амалдорлардан анча юқорига кўтариб туради.

Ўқитувчи ўқувчиларга ҳикоя сюжетидаги асосий компонентларни тушунтириш жараёнида ўзбек халқи ҳаётининг ўтмишидаги огир ва мушкул саҳифаларини кўрсатиб беради, аини пайтда ана шу аянчли ҳодисанинг туб сабабларининг ҳам ўқувчилар томонидан тўғри англанишига кўмак кўрсатади. Таҳлил жараёнида шунга эришмоқ лозимки, бисотидаги бор-йўқ биргина ҳўкизидан айрилган Қобил бобони яна талаш ҳаракатига тушган амалдорлар маънавий қашшоқ, тубан шахслардир. Бу жамиятнинг томир отган иллоти эди. Буларнинг барчаси давр шарҳларида уйғун ҳолда берилиши, ҳеч шубҳасиз, ўқувчиларда янги ўзбек адабиёти ҳақидаги тасаввур ва билимларни кенгайтиради.

Миртемирнинг таржимаи ҳолида ижодининг сўнгги босқичидаги асарлари шоир поэзиясидаги халқчиллик, беқийёс миллий рангларга йўғрилган образлилик шундан далолат берганини акс эттирган маъқул. Ўзбекистон Республикасининг миллий мустақилликка эришиши адиблар учун илгари баралла айта олмаган ҳақиқатни, миллий мафкура ва миллий ғояни бор бўйича айтиш имкониятини тугдирди. Бу хусусда шоира Зулфия ижодига ҳам мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир. У босиб ўтилган йўлга янгича нуқтаи назар – адолат кўзи билан боққанини, туркум янги шеърлар яратганини тилга олиш аини муддаодир. Зулфия «Шарқнинг ўзи она бўлган ҳамиша» шеърида шундай фикрларни ифода этади:

Дуч келса адоват янчиб беаёв!
Заковат, адолат,
Иймон, диёнат
Қудратин ўзига муқаддас ялов
Билган соҳибқирон Темур саркардалар бор!

Асқад Мухторнинг «Чинор» романи ҳақида гапирганда адиб тарихий йўлнинг мураккаблигини, зиддиятларга тўла эканини, фожиали бўлганини кўрсатгани, социализмнинг катта қусурлари, ғайриинсоний моҳияти, маъмурий буйруқбозлик тузумга айланиб кетганини яхши очиб берганини тилга олиш лозим.

Таржимаи ҳолда маданий ҳаёт /илм-фан, санъат/ ва миллий маънавият, миллий қадриятлар тўғрисида ҳам сўз юритишнинг катта маърифий-тарбиявий аҳамияти бор. »Миллий уйғониш даври, шўролар даври ҳақида гапирганда динга муносабат масаласига тўхталиш ўринлидир. Ҳамзанинг таржимаи ҳолида унинг руҳоний оилада тугилгани, ислом ақидаларига – Оллоҳга, му-

қадас китобларга, айниқса, Қуръон ва Ҳадисларга, пайгамбарлар, қиёмат, тақдирнинг илоҳийлигига ишонганини таъкидлаш жоиз. 70 йил ичида даҳрийлик шиори /сиёсати/ юритилгани бор ҳақиқат. Ҳамза дастлаб илғор шариат пешволари, уламолар бор, жоҳил, қолоқ руҳонийлар мавжуд, деб ҳисоблаган»¹.

Абдулла Қодирий ҳақидаги биографик маълумотда октябр тўнтаришидан кейин ўтмишдан қолган жамики қадриятларни инкор этишга бўлган интилиш, бунинг мустақиллик эълон қилингунга қадар давом этганини айтиш ўринли. Аммо Абдулла Қодирийнинг ўзиёқ бундай ақидага мутлақо зид нуқтаи назарда бўлгани тарихий ҳақиқатдир. Унинг тарихий мавзуларда қалам тебратгани, «Мозийга қараб иш кўриш хайрли» эканлигини таъкидлаши бежиз эмас. Адиб таржимаи ҳолида шу нуқталарга эътибор бериш жоиз. Зеро, Янги ўзбек адабиёти замонавий мавзулардаги асарлар билангина эмас, тарихий мавзулардаги асарлар билан ҳам айрича аҳамият касб этади. Тарих сабоқлари ҳар доим ҳам халққа қудрат ва кўтаринкилик бахш этади. Айни пайтда у ўқувчилар онги ва ҳис-туйғуларига кучли даражада ижобий таъсир кўрсата оладиган омил сифатида ҳам айрича аҳамиятга эга бўлади. Мирмуҳсиннинг таржимаи ҳолида тургунлик даври маънавий инқирози ҳақида сўз юритиш ўринлидир.

Н.В.Филипповичнинг фикрича: «ўқувчиларни адабиётнинг ривожланишидаги энг муҳим босқичларнинг аниқ тавсифи ёрдамида тарихий-адабий жараён қонуниятлари билан таништириш обзорнинг бош мақсадидир»².

Обзор ўзга адабиёт ҳақида ўқувчиларнинг тушунчаларини кенгайтиради.

«Обзор даврнинг ўта муҳим адабий фактларини /тарихий ҳодисаларни/ ўз ичига оладиган тарихий тавсифини бериш, адабий тилнинг тараққий этиш масалаларига доир зарур маълумотларни адабий ҳаракатнинг умумий тавсифига уйғунлаштириш ҳамдир»³

Ўзбек адабиётининг ривожланиш тарихи ҳақидаги лавҳалар жадид адабиёти, шўро давридаги турли хил йўналишлар бўлганлиги, ижтимоий гоаялар кураши адабиётда акс этибгина қолмай, унинг ривожига ҳам жиддий таъсир кўрсатгани ҳақида ҳам ихчам ва лўнда маълумотларни қамраши мақсадга мувофиқ бўлади.

1 Уша жойда. 103 б.

2 Филиппович Н. В. Изучение обзорных тем в школьном курсе литературы XIX века. —Т.: ўқувпедава нашр, 1958. —172 с.

3 Уша жойда

Маълумки, XX асрдаги «маданий алоқалар туфайли ёзувчиларимизда мумтоз ва замондош сўз санъаткорларининг бадиий тажрибасидан маълум маънода истифода этиш, реалистик тасвир маданиятини эгаллаш, янги адабий тур ва жанрларни ўзбек адабиётига олиб кириш, янги бадиий изланишларга созланиш имконияти тугилди»¹.

Ўқувчиларга ана шундай йўналиш моҳиятини сингдириш ҳам янги ўзбек адабиёти ҳақидаги билимларнинг шаклланиши ва ривожда алоҳида аҳамият касб этади.

Адабий-тарихий давр шарҳи ижтимоий воқеа-ҳодисаларни, миллий қадриятларни тўғри тушунтириб берган тақдирдагина ўқувчида ижобий муносабат уйғотиши мумкин. Масалан, русий-забон ёшлар учун мардикорликка олиш воқеаси, жадидлар ҳаракати ва бошқа тарихий воқеаларнинг моҳиятини очиб бериш орқалигина шу воқеалар билан боғлиқ равишда яратилган асарларнинг тўғри идрок этилишини таъминлаш мумкин.

Аксарият адибларнинг ижодий фаолиятига бағишланган мақолаларда давр адабий жараёни ҳақида сўз юритилади. Н.В.Филиппович бу жараённинг қуйидаги жиҳатлари шарҳга киритилиши лозим деб ҳисоблайди: «1) муайян ижтимоий асосга кўра юзага келадиган ва ривожланадиган бадиий тимсоллар ва ғоялар узвийлиги; 2) адабий оқимлар кураши ва алмашинуви; 3) рус / бизнинг мисолимизда ўзбек – Р.Н./ адабий тилининг тараққий этишидаги энг муҳим босқичлар; 4) адибнинг адабий новаторлигининг моҳияти»².

Таржимаи ҳол таркибида кўпроқ адибнинг маҳорати ҳақида сўз юритилади, лекин 1937 йилгача бўлган даврни адабий октябрь кураши билан боғлаб бериш ўринлидир /1937 йилдан, октябрь тўнтаришининг 20 йиллиги арафасида бошланган қирғин билан ўзбек адабиётининг яқовоз адабиётга айланиши жараёни яқунланди, монологизм тенденцияси ғолиб чиқди/.

Рус тилида сўзловчи ўқувчиларнинг Янги давр ўзбек адиблари ҳақидаги тушунчаларини кенгайтиришда ўзбек ва рус адабий алоқаларига тўхталиш айни муддаодир. Бунда қуйидагиларга эътибор берилади:

- тарихий воқеалар қиёсланади;

1 Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Университетлар ва педагогика институтлари бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1999, –544 б.

2 Филиппович Н. В. Изучение обзорных тем в школьном курсе литературы XIX века. – Т.: Ўқусл.давнашр, 1958. – 172 с.

- яратилган муштарак, баъзан эса ўхшамайдиган асарлар тилга олинади;

- ўхшаш тимсоллар кўрсатилади;

- таржима асарлар эсланади;

- назарий тушунчалар таништирилади.

Ғафур Ғулумнинг таржимаи ҳолида «Шум бола» повестида реал, тарихий аниқ фактлар, воқеалар, тарихий шахсларга нисбатан бадиий тўқима салмоғининг ортиқ бўлганлиги учун Л.Толстойнинг «Болалик», «Ўсмирлик», М.Горькийнинг «Болалик», «Одамлар орасида» асарларига ўхшамаслигини таъкидлаш мумкин.

Адабий алоқаларни тилга олишда методист М.М.Абдувалиеванинг тавсияларини¹ инобатга оладиган бўлсак, уч масалага эътибор бериш лозим: 1) ўқувчиларнинг олган /рус ва жаҳон адабиётидан – курсив Р.Н.ники/ билимларига таяниш; 2) рус адабиёти билан Ўзбекистон ўртасида алоқа.

Таржимаи ҳолда адабий алоқалар ҳақида ҳам сўз юритилади. Лекин бунда М.М.Абдувалиеванинг ўқувчиларнинг олган билимига таяниш лозим деган фикрига қўшилмай бўлмайди.

Таржимаи ҳолда адиб билан замондош адиблар ҳақида ҳам сўз юритилади. бу нарса биографик маълумотнинг маърифий жиҳатини яна ҳам оширади.

Хуллас, таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг ўзбек тили дарсларида XX аср адабий-тарихий давр шарҳлари таржимаи ҳоллар таркибида ўрганилгани мақсадга мувофиқдир. Бунда:

1. Ижодий фаолияти билан боғлаб тушунтирилган тарихий шарт-шароит, тарихий воқеа, сиёсий жараён, мафкуравий қураш адибнинг муносабати, ички кечинмалари, эгаллаган позицияси орқали чуқур англанади.

2. Яхлит адабий-тарихий давр шарҳига қараганда таржимаи ҳол таркибидаги давр шарҳида воқеа ва фактлар, жараёнлар сараланган, аниқ мақсад сари йўналтирилган бўлиб, мазмунан қисқа, ҳажман кичик, лекин адиб тақдири туфайли ибратли саналади.

3. Таржимаи ҳол таркибидаги адабий-тарихий давр шарҳида тарихий шарт-шароит, тарихий воқеа, сиёсий жараён, миллий

¹ Абдувалиева М. М. Взаимосвязь в преподавании русской и родной литературы в восьмилетней таджикской школе. /Автореферат. дис. . . канд. пед. наук. – М., 1966. – с. 6.

маънавиятга доир тадбир, маданий янгилик адибнинг ижодий йўналиши, эгаллаган позициясини тушунтириш; асарнинг яратилиш тарихидан воқиф этиш асносида тарихий воқеанинг моҳиятини очиб бериш; асар қаҳрамонининг хатти-ҳаракатларига баҳо бериш муносабати билан тилга олиниб. ўқувчиларнинг мустақил ҳаётий позицияни эгаллашларида кучли сабоқ вазифасини ўтайди.

4. Ёзувчи/шоир/нинг таржимаи ҳолида тарихий шарт-шароит, муҳим тарихий воқеадан ташқари, сиёсий, мафкуравий, ғоявий кураш/ масалан, маърифатпарварлик ҳаракати/. миллий маънавият ва миллий қадриятлар, адабий жараён каби долзарб, ўзбек халқининг тарихидан лавҳаларни ифода этувчи шарҳлар ўрин эгаллайди.

5. Биографик маълумотда адабий-тарихий давр шарҳи бир ёки бир нечта ўринда берилиб, ҳар бири 1-2 абзацни олиши, мазмунан тушунарли, ҳажм жиҳатдан кичик. лўнда бўлиши, ўқувчиларнинг рус ва жаҳон адабиёти, Ўзбекистон халқлари тарихи дарсларида олган билимларига асосланиши, бу билимларни бир оз кенгайтириши лозим.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, XX аср адабий-тарихий даврлар шарҳини таржимаи ҳол таркибида бериш ҳар жиҳатдан самарали бўлиб, бунда тарихий шарт-шароит, тарихий воқеа ва бошқа масалалар сараланиши, адибнинг ижоди, эгаллаган ҳаётий позицияси, унинг ички кечинмалари билан боғлаб баён этилиши муҳим аҳамият касб этади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Каримов И. «Юсак маънавият – энгилмас куч». – Тошкент: «Маънавият», 2008. 174 – бет.

Абдувалиева М. М. Взаимосвязь в преподавании русской и родной литературы в восьмилетней таджикской школе: Автореферат. дис. . . канд. пед. наук. – М., 1966. – с. 6.

Аристотель. Поэтика (Поэзия санъати ҳақида). – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – 28-б.

Беленький Г. И. Приобщение к искусству слова. – М.: Просвещение, 1990. – 190 с.

Беленький Г. И. Теория литературы в средней школе. – М.: Просвещение, 1976. – 222 с.

Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура /Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного/. – М.: Русский язык. 1976. – 210 с.

Выготский Л. С. Избранные психологические исследования мышления и речи. Проблемы психологического развития ребенка. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1956. – 196 с.

Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 226 б.

Исломова Д.Д. Академик линей ва касб-хунар коллежларида насрий асарларни ўрганиш (рус гуруҳлари мисолида): Пед. фанномз. ... дисс. авт-ти. – Тошкент, 2007. – 25 б.

Йўлдошев Р. ва бошқ. Ўзбек тили: Таълим рус тилида олиб бориладиган мактабларнинг 8-синфи учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2000.

Йўлдошев Қ., Адабиёт ўқитишнинг етакчи тамойиллари. //Тил ва адабиёт таълими. –1996. – №3, 41-б.

Йўлдошев Қ., Мадаев О., Абдураззоқов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1994. – 92 б

Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби: Методик қўлланма. – Т.:Ўқитувчи, 1997. – 6-б.

Залыгин С. Культура и личность // Собеседник: Литературно-критический ежегодник. – М., 1987. – Вып. 8. – С. 6.

Зуннунов А., Хатамов Н., Эсонов Ж., Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – 329 б.

Зуннунов А. Ўзбек мактабларида адабиёт ўқитиш методикаси тарихидан очерклар. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 191 б.

Зуннунов А. Ўзбек тили ва адабиёти дарсликлари мезони. – Т.:

ЎзПФТИ, 1994. – 15 б.

Каримов Н., Назаров Б., Норматов У. XX аср ўзбек адабиёти. 11-синф учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1995, – 350 б.

Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафиддинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Университетлар ва педагогика институтлари бакалавр ихтисосини олувчилар учун дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – 206 б.

Карманова Н. А. Основы планирования учебного процесса по иностранному языку в средней школе: Автореф. дис. . . канд. пед. наук. – 1985. – с. 6.

Каттабеков А., Мамажонов С. ва бошқалар. Ўзбек адабиёти тарихи: /Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун дарслик/. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – 12-б.

Каттабеков А. Рахмонов В. Ўзбек адабиёти. 8-синф учун дарслик-мажмуа. – Т.: Ўқитувчи, 1993. – 270 б.

Киссен И. А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. – Т.: Ўқитувчи., 1972. – с. 3.

Ковтунова И.И. Поэтический синтаксис. – М.: Наука, 1986. – 206 с.

Крупина Н.Л. Формирование эстетических суждений учащихся о художественном произведении (10 кл.): Автореферат дисс. ... канд. педнаук. – Москва, 1981. – С. 4.

Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. – М.: Просвещение, 1981. – 31 с.

Кулибина Н.В. Методика лингвострановедческой работы над художественным текстом. – М.: Русский язык, 1987. – 142 с.

Литература: Учебная хрестоматия для 5 класса средней школы. / Составитель Т. Ф. Курдюмова. – М.: Просвещение, 1992. – с. 219–221.

Литература: Учебная хрестоматия для 6 класса средней школы/. Автор - составитель В. П. Полухина. – М.: Просвещении, 1992. – 250 с.

Маранцман В.Г. Анализ литературного произведения в соотношении с читательским восприятием школьников: Автореф. дис. ...докт. пед. наук. – М., 1980. – 48 с.

Маранцман В. Г. Биография писателя в системе эстетического воспитания школьников. – М.: Просвещение, 1965. –75 с.

Маранцман В. Г. Литература: Учебное пособие для 9 класса

средней школы. — М.: Просвещение, 1992. — 144 с.

Методика преподавания литературы в средних специальных учебных заведениях. — М.: Высшая школа, 1987. — с. 9.

Методика преподавания русской литературы в национальной школе. — Л.: Просвещение, 1983. — 77 с.

Мирзаев С., Шермухаммедов С. Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихи /олий ўқув юрталари учун/. — Т.: Ўзбекистон, 1993. — 9-б..

Мирочник В. Ш. Книга для чтения. — Т.: Ўқитувчи. 1977. — 112 с.

Мусурманова О. Адабиёт дарсларини ташкил этишнинг самарали усуллари. — Т.: Ўқитувчи, 1993. — 78 б.

Muhitdinova X. ва б. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 8-sinfi uchun darslik. — Т.: O'qituvchi, 2004. — 158 б.

Muhitdinova X., Ikromova N.T. O'qituvchi kitobi. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 8-sinfi uchun o'quv-uslubiy qo'llanma. — Т.: Ilm-Ziyo, 2004. — 152 б.

Niyozmetova R., Rafiyev A., Alavutdinova N. Ta'lim rus tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. — Toshkent: «Sharq», 2007. — 128 б.

Никольский В. А. Методика преподавания литературы в средней школе. — М.: Просвещение, 1971. — 78 с.

Новиков Л. И. Художественный текст и его анализ. — М.:

Русский язык, 1980. — 91 с.

Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. — М.: Советский писатель, 1978. — с. 12.

Практикум по методике преподавания русского литературы в национальной школе /Майман Р. Р., Смелкова З. С., Силивертова А. Б., Ходжибаева Б. А. — Ленинград: ЛГУ, 1987. — С. 41–42.

Приступа Е. Д. Особенности изучения монографических тем в старших классах в национальной школы: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — М., 1985. — 21 с.

Проблемы преподавания русской литературы. — Л.: Просвещение, 1989, — 70 с.

Пути оптимизации структуры учебников по русской литературе. — Фрунзе: Мектеп, 1973. — с. 14.

Равшанов П. ва б. Адабиёт ва таълим. — Т.: Ўқитувчи, 1991. — 264 б.

Расулов А. Глобал жараёнлар ва маънавият // Маънавий юксалиш йўлида. — Тошкент: Маънавият, 2008. — 8-бет.

Rafiyev A. O'zbek tili. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarning

9-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O`qituvchi, 2006.

Rafiyev A., Muhammadjonova G. O`zbek tili. Ta`lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 4-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O`qituvchi, 2007. – 128 b.

Романович Т. В. Особенности изучение произведений русской литературы в киргизской школе: Автореферат дис. ... канд. пед. наук. – М., 1980. – с. 4.

Рус мактабларининг I–XI синфлари учун ўзбек тилидан лугат минимуми. – Т.: ЎзПФИТИ, 1992. – 68 б.

Русская литература XX века. Очерки, портреты, эссе. Учебное пособие для учащихся 11 класса средней школы. В двух частях: Часть I. 2-е изд. – М.: Просвещение, 1994.

Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. – Т.: Ўқитувчи, 1978. – 43-б.

Скрыпник И. В. Принцип единства формы и содержания как методическая основа курса литературы (VIII кл.): Автореферат. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1980. – 22 с.

Смелкова З. С Слова в художественном тексте. – М.: Педагогика, 1980. – с. 14.

Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда «Ўзбек тили» давлат таълим стандарти / Таълим тараққиёти. I-махсус сон. – Тошкент: Шарқ, 1999. – Б. 246–261.

Ta`lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 5-sinfi uchun o`zbek (davlat) tilidan o`quv dasturi / Til va adabiyot ta`limi. – Toshkent, 2005. – № 4. – B. 38–43.

Ta`lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 5-sinfi uchun o`zbek (davlat) tilidan Davlat ta`lim standarti // Til va adabiyot ta`limi. – Toshkent, 2005. – № 4. – B. 35–37.

Ta`lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun o`zbek (davlat) tili fanidan takomillashtirilgan Davlat ta`lim standarti / Tuzuvchilar: R.Yo`ldoshev, A.Rafiyev // Til va adabiyot ta`limi. – Toshkent, 2007. – № 5. – B. 52–57.

Ta`lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun o`zbek tili o`quv fanidan yangi tahrirdagi Davlat ta`lim standarti. (4-, 8-sinflar uchun) / Tuzuvchilar: R.Yo`ldoshev, A.Rafiyev // Til va adabiyot ta`limi. – Toshkent, 2008. – № 8. – B. 44–54.

Ta`lim boshqa tillarda olib boriladigan maktablar uchun o`zbek tili o`quv fanidan takomillashtirilgan dastur (4-, 8-sinflar uchun) / Tuzuvchilar: R.Tolipova va b. // Til va adabiyot ta`limi. – Toshkent, 2008. – № 8. – B. 54–77.

Таълим ўзбек тилида олиб борилмайдиган синф(гурух)ларда ўзбек тили ва адабиёти ўқитиш концепцияси // Тил ва адабиёт таълими. – Toshkent, 1994. – № 4–6. – Б. 21–24.

Таълим жараёнида ижодий тафаккурни ривожлантириш масалалари // Ўзбек тили доимий анжуманини VI йигинининг материаллари. – Тошкент, 2001. – 97 бет.

Таълим жараёнида матн устида ишлашнинг асосий омиллари // «Ўзбек тили» доимий анжумани тўртинчи йигинининг тезислари. – Тошкент, 1997. – 256 б.

Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари. Ўзбек тилидан доимий 5-анжумани материаллари. – Тошкент, Шарқ, 1999. – 255 бет.

Тимофеев Л. И. Очерки теории и истории русского стиха. – М.: Просвещение, 1958. – 409 с.

Тихомиров О.К. Психология: Учебник / Под ред. О.В.Гордеевой. – М.: Высшее образование, 2006. – 538 с.

Tolipova R. va boshq. O`zbek tili. Ta`lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 2-sinfi uchun darslik. – T.: O`qituvchi, 2001. –

Tolipova R. va boshq. O`zbek tili. Ta`lim boshqatillarda olib boriladigan maktablarning 2-sinfi uchun darslik. Qayta ishlangan, 6-nashri. – Toshkent: O`zbekiston, 2007. – 80 b.

Tolipova R., Is`hoqova. O`zbek tili. Ta`lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 3-sinfi uchun darslik. 2-nashri. – Toshkent: O`qituvchi, 2002.

Tolipova R. va boshq. O`zbek tili. Ta`lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 3-sinfi uchun darslik. 3-nashri. – Toshkent: O`zbekiston, 2008. – 144 b.

Tolipova R., Ubaydullayeva N. O`zbek tili. Ta`lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 4-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O`qituvchi, 2001. – 144 b.

Tolipova R., Yo`ldosheva H., Qosimxo`jayeva D. O`zbek tili. Ta`lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 5-sinfi uchun darslik. To`ldirilgan 3-nashri. – Toshkent: «Sharq», 2005. – 192 b.

Tolipova R., Yo`ldosheva H., Umarova F., Shomirzayeva M., Qosimxo`jayeva D. O`zbek tili. Ta`lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: O`qituvchi, 2001. – 176 b.

Tolipova R., Tursunova I., Ochilova H. O`zbek tili. Ta`lim rus tilida olib boriladigan maktablarning 7-sinfi uchun darslik. To`ldirilgan 2-nashri. – Toshkent: «Sharq», 2005. – 144 b.

Tolipova R. O`zbektili. 6-sinf: O`qituvchi uchun metodik qo`llanma. – Toshkent: «Sharq», 2005. – 96 b

Tuxliyev B. Adabiyet o`qitish metodikasi: Oliy va urta mahsus ta`lim vazirligi tomonidan oliy o`quv yurtlarining pedagogika universitetlari va institutlarining filologiya ixtisarlari talabalariga uchun o`quv qo`llanma. – T.: Yangi asr avlodi, 2006. – 151 b.

Usmonov P. K. Yuqori sinflarda o`quvchi biografiyasini o`rganish. – T.: O`qituvchi, 1969. – 68 b.

Usmonov P. K. O`zbek maktablarining yuqori sinflarida o`quvchi tarjimai holi o`rganish: Ped. fan. nomz. ... diss. – T., 1969. – 246 b

Филиппович Н. В. Изучение обзорных тем в школьном курсе литературы XIX века. – Т.: 1958. – 172 с.

Холбеков М. O`zbek adabiyati Fransiya. – T.: Fan, 1988. – 35 b.

Шарафуддинов О. Birinchi m`jizasi. – T.: Adabiyet va san`at nashriyati, 1979. – B. 292–293.

Шербина В. Р. Проблема литературного образования в средней школе. – М.: Просвещение. 1982. – с. 4.

Qushjonov M. O`zbekning o`zligi. Qodiriyga armuqon. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyati, 1994. – 115 b.

Xusanbobaeva Q. Adabiyet – ma`naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyati, 2009. – 368 b.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
1-боб. Ўзбек тили дарсларида ўрганиладиган адабий материаллар мазмунини белгилашнинг назарий ва амалий асослари. . .	5
Ўзбек тили дарсларида адабий материалларни ўрганишнинг мақсад ва вазифалари.	5
Ўзбек тили дарсларида ўрганиладиган адабий материаллар мазмунини белгилаш принциплари	13
Ўқувчиларнинг адабий тайёргарлиги.....	55
2-боб. Адибнинг ҳаёти ва ижоди, адабий-тарихий давр шарҳига доир материаллар мазмуни.....	68
Адиб таржимаи ҳоли ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумотлар мазмуни.....	68
Таълим мазмунида адабий-тарихий давр шарҳларининг ўрни	89
Фойдаланилган адабиётлар.....	100

Қайдлар учун

Қайдлар учун

Қайдлар учун

Роза Ниёзметова

**ЎЗБЕК ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЯНГИ
ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИ ЎҚИТИШ
МАСАЛАЛАРИ**

(қайта ишланган, тўлдирилган 2-нашри)

Муҳаррир:

Б.Тўхлиев

Бадий муҳаррир:

Б.Ботиров

Техник муҳаррир:

С.Гулбоев

Алишер Навоий номидаги

Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти

Босишга руҳсат этилди: 19.03.2010

Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆ Ҳажми 7 б.г. Адади 100 нусха

Буюртма № 4

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.

100100, Тошкент ш., Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103-уй.